

RIG

NR 2 2020

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap
(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

Lotten Gustafsson Reinius, Etnografiska museet, Stockholm

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och

etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,

Stockholms universitet

Per Widén, Nationalmuseum, Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Kvinna och två barn som lastar mjölkkruror på en lastbrygga. Foto: Erik Liljeröth, Nordiska museets arkiv (NMA. 0043416).

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Tillsammans från vaggan till graven

Familj, hushåll och syskonrelationer på svensk landsbygd

Martin Dackling

Den som vandrar på en svensk lantkyrkogård kan ibland få syn på dem. Två bröder, en lantbrukare och hans syster, föräldrar med flera vuxna barn. Emellanåt framgår syskonrelationen tydligt, ibland döljs allt i en gemensam familjegrav. Ur ett nutida perspektiv väcker denna samhörighet frågor. Varför har gamla syskon begravts ihop? För några är svaret att de bott ihop och levt sina liv tillsammans; de har bokstavligen följts genom livet från vaggan till graven.

En del exempel på sådana livslånga syskonrelationer är tämligen välkända. I mitten av

1990-talet väckte en serie program med bröderna Erik och Sigvard Gustafsson i småländska Hågeryd uppståndelse. Avsnitten samlades senare till en TV-film – *Erik och Sigvard: ett år i Småland* – numera allmänt tillgänglig via SVT:s öppna arkiv. Berättelsen om brödernas liv på släktgården utanför Växjö skildrades senare i både tidningar och böcker, främst med utgångspunkt i deras ålderdomliga livsföring. Medan 1900-talets jordbruksutveckling präglades av omfattande mekanisering framstod deras jordbruk, med hästkraft och handmjölkning, som en kvar-

1. Gravvård över fyra syskon. Jäla kyrkogård, Västergötland. Foto: författaren.

leva från ett gammal Bondesverige (Edman & Axelsson 1996, 2008). Att det rörde sig om två syskon som levde och drev jordbruk ihop blev i sammanhanget närmast en aspekt av det ålderdomliga. Som porträtt över en svunnen tid är Erik och Sigvard inte ensamma. Det finns ett flertal dokumentära landsbygdsporträtt, i både text och film, som har det gemensamma att huvudpersonerna faktiskt varit syskon som bott ihop (Gerdehag 2016, Hallberg 2004, Mokvist 2006:26–35). Ibland har de uppmärksammats först efter sin död, likt Henry och Astrid Wiberg i småländska Algutsboda, som levde ytterst sparsamt på ett mindre jordbruk men efter sin död testamenterade en förmögenhet på nära 30 miljoner kronor till hembygdsföreningen (Torstensson 2003).

Av ovanstående är det tydligt att det existerat syskon som levt och drivit jordbruk tillsammans på den svenska landsbygden under 1900-talet. Den som själv vuxit upp på landet runt seklets mitt kan säkert i många fall dra sig till minnes liknande exempel. Men hur vanliga har dessa syskonhushåll varit? Var de en kvarleva från ett äldre agrarsamhälle präglad av storfamiljer eller tvärtom en sent uppkommen företeelse? Syftet med denna artikel är att undersöka hur vanliga syskonhushållen varit i Sverige och på en mer generell nivå diskutera vilken betydelse syskonrelationen haft och kanske ännu har i ett agrart sammanhang.¹

Familjemönster genom historien: förändring eller stiltje?

Det finns ett mycket omfattande internationellt forskningsläge om familj och hushåll ur ett historiskt perspektiv, särskilt vad gäller 1700- och 1800-talen. Vid den i perspektiv har inneburit en mångfald också i de begrepp som använts för att särskilja olika familjeformer (Berkner 1976:84–85, Gaunt 1983:89, Nilsson & Tedebrand 2005). En grov indelning kan dock göras i *kärnfamiljer*, bestående av ett par (ofta med barn), och *utvidgade familjer*, där också andra vuxna individer ingått. En central frågeställning i tidigare forsk-

ning har gällt hur kärnfamiljer och utvidgade familjer förhållit sig till varandra över tid. Historiografiskt kan två uppfattningar eller inriktningar urskiljas. Den förstnämnda har gått ut på att familjeformer utvecklats genom historien, främst genom en övergång från vad som uppfattats som traditionella utvidgade storfamiljer till moderna kärnfamiljer. Denna tankegång har historiskt sett haft ett enormt inflytande i europeiskt tänkande och återfinns i olika former hos en rad moderniseringsteoretiker som Max Weber, Ferdinand Tönnies och Émile Durkheim, men även Karl Marx och Friedrich Engels (Anderson 1995:9, Goody 2000:146–151). Ofta har 1800-talet framhållits som den stora vattendelaren då traditionella utvidgade familjer långsamt försvann och kärnfamiljen blev dominerande familjeform. Ur ett allmänt perspektiv har förändringarna tolkats som en effekt av samhällets modernisering, bland annat genom en maktförskjutning från familjeöverhuvud till enskilda individer (Davidoff 1999:21–22).

Vid närmare granskning har emellertid uppfattningen om en successiv förändring mot mindre familjekonstellationer visat sig vila på bräcklig empirisk grund. Som Adam Kuper framhåller formulerades flera av de klassiska moderniseringsteorierna utifrån en upplevd samtida samhällsomdaning. Det framväxande moderna samhället definierades i detta sammanhang framför allt som en kontrast till en *föreställning* om det traditionella samhället, ofta utan att dess karaktär undersöktes historiskt (Kuper 2005:3–12). När uppfattningen om en långsiktig förändring av familjeformerna utmanades på 1960-talet var det också i allt väsentligt en utmaning som kom från historievetenskapen. Fokus flyttades till förhållanden under 1600- och 1700-talen. Med utgångspunkt i en avancerad metodik för att studera familje- och hushållsstruktur utvecklade forskare som Peter Laslett en snarast motsatt tolkning av familjeformerna genom historien. Denna har ibland kallats nollhypotesen och innebär

i korthet att familjeformerna mer eller mindre varit stabila över seklerna och att kärnfamiljen dominerat i Västeuropa åtminstone sedan 1500-talet (Laslett & Wall 1972, Laslett 1973, 1983, Goody 2000:149–151). Eftersom många av de studier som grundlade denna inriktning gjordes på engelskt källmaterial lades resultatet till grund också för en motsatt relation mellan familjeformation och modernisering: kärnfamiljens tidiga dominans på de brittiska öarna tolkades som en viktig bakgrund till Englands tidiga industrialisering (Wrigley & Schofield 1989:13). Tesen att kärnfamiljen varit totalt dominerande under flera sekler vann snabbt insteg också i Sverige. I sitt inflytelserika standardverk *Familjeliv i Norden* anslöt sig exempelvis David Gaunt uttryckligen till nollhypotesen (Gaunt 1983:209).

Ett viktigt skäl till genomslaget var att nollhypotesen stämde väl överens med angränsande forskningsinsatser rörande Västeuropas

sociala historia. Av särskild betydelse var John Hajnals arbeten om europeiska äktenskapsmönster före 1900-talet. Hajnal urskildre tre särdrag för giftermål och familjebildning i Västeuropa: sena giftermål (där bruden var över 25 år), liten ålderskillnad makarna emellan samt en stor andel som förblev ogifta (Hajnal 1982). Detta förklarades utifrån ekonomiska förutsättningar. Medan nygifta i stora delar av världen ingick i föräldrarnas hushåll var regeln i Västeuropa att de bildade ett separat hushåll skilt från den äldre generationen. Det medförde i sin tur att de blivande makarna tjänade som dräng eller piga under en period för att etablera sig ekonomiskt, vilket därmed fördröjde äktenskapet (Hajnal 1962:133). Hajnals forskningsinsats hade stor betydelse i det att giftermålsmönster förbands med hushållsstruktur, vilket ytterligare underströk tesen om kärnfamiljens dominerande ställning i västra Europa.

2. En familjs sammansättning kan genomgå flera faser och därmed under en period innebära att tre generationer lever tillsammans under samma tak. Hemmansägare Emil Larsson i Svenshyttan med hustru, barn och moder. Foto: Martina Kalling, Örebro läns museum.

Under de senaste decennierna har uppfattningen om kärnfamiljens långvariga dominans reviderats på flera punkter. Analyser av material från andra världsdelar har medfört att det unikt brittiska tonats ner och det har visat sig att familjeformerna ofta förändrades i flera faser: en kärnfamilj kunde utvecklas till en utvidgad, om exempelvis ett barn gifte sig samtidigt som föräldrarna bodde kvar, för att sedan åter bli en kärnfamilj, när föräldrarna dog eller försvann till annat boende (Ruggles 2009, 2012, Berkner 1976, Kok 2007). Flera studier har därför visat hur utvidgade familjer existerade parallellt med kärnfamiljer (Thorsen 1993, Abrahams 1991). Under vissa förutsättningar gick utvecklingen rentav mot fler utvidgade familjer. Baserat på ett omfattande statistiskt material från i huvudsak urbana områden i England och USA visar Steven Ruggles att antalet utvidgade familjer *dubblades* mellan år 1750 och år 1900 (Ruggles 1987:4–6, 128).

Syskon – den bortglömda relationen

Som framgått har kärnfamiljer vanligen kopplats samman med modernitet, utvidgade familjer med traditionalism. Ur ett sådant perspektiv framstår syskonhushåll, med flera vuxna besläktade individer under samma tak, som ålderdomligt. Relationen mellan syskon har dock ägnats mycket lite uppmärksamhet i social- och familjehistorisk forskning. Den amerikanska historikern C. Dallet Hemphill, som i en brett upplagd studie analyserat syskon i amerikansk historia före år 1800, konstaterar att forskare "have nearly all written as if families consisted only of relations between husbands and wives or parents and children" (Hemphill 2011:255). På ett liknande sätt framhåller Leonore Davidoff, i en studie av syskon i Storbritannien mellan 1780 och 1920, hur syskonrelationen i historisk forskning länge utgjort "an absent presence" (Davidoff 2012:1). Det är visserligen känt att familjer kunde vara horisontellt utvidgade i urbana miljöer. I en studie av 1800-talets Glasgow vi-

sar exempelvis Eleanor Gordon och Gweneth Nair att drygt vart fjärde hushåll innehöll släktingar utanför den egentliga kärnfamiljen och att den vanligaste utvidgningen var en syster till hushållsföreståndaren eller dennes maka (Gordoin & Nair 2002:130–132, jfr Davidoff & Hall 1987:312–315). På den västeuropeiska landsbygden tycks syskonhushåll dock inte ha varit något utbrett fenomen, åtminstone inte före 1900-talet. Att ogifta syskon bodde tillsammans har varit mycket ovanligt och i studier av landsbygdssamhället sällan uppgått till mer än någon enstaka procent av hushållen (se exempelvis studier av Netting 1979, Lee & Gjerde 1986, Guinnane 1992 och Moring 2003). I de få fall när syskon bodde ihop rörde det sig om övergångsfaser. Om syskonskaror var åldersmässigt utspridda kunde det inträffa att ett äldre syskon övertog gården samtidigt som yngre bodde kvar ett par år tills de blev stora nog att klara sig själva (Egerbladh 1989:254–255, Arrizabalaga 1994:179–185).

Forskningen om 1700- och 1800-talens familjemönster är omfattande; detsamma kan inte sägas om 1900-talet. Dels finns betydligt färre studier, dels har fokus väsentligen gällt växande urbana miljöer och urbaniseringsprocesser (Nilsson & Tedebrand 2005:15–42). Det finns dock en relativ konsensus om kärnfamiljens dominans (Seccombe 1995:2). Statistiska uppgifter visar att i så gott som samtliga europeiska länder sjönk hushållens storlek under 1900-talet och de utgjordes alltmer av kärnfamiljer (Tomka 2013:63–67). Trots att det var först under 1900-talet som begreppet familjejordbruk etablerades och jordbruket generellt blev alltmer beroende av den enskilda bondefamiljen är landsbygdens familjemönster påtagligt dåligt undersökt. När familjejordbruk diskuterats som teoretiskt begrepp, hos forskare som exempelvis Harriet Friedman och A.V. Tjajanov, ligger fokus på produktion och organisation, inte hur själva familjemönstret faktiskt såg ut (se exempelvis Tjajanov 1966:56–60).

Att döma av det forskningsläge som tecknats ovan finns skäl att tro att kärnfamiljen stärkte sin ställning också på landsbygden. Några studier antyder emellertid att bilden var mer komplicerad. I Iréne Flygares studie av det svenska familj jordbruket visar hon att utvidgade familjer var relativt vanliga, främst beroende på att föräldrar bodde kvar på gården även sedan en yngre generation tagit över (Flygare 1999:141–144). I ett par fall finner hon emellertid familjer där flera vuxna syskon bott och brukat gårdar ihop (Flygare 1999:67–68). I studier av områden i Västergötland och Närke noterar både Britt Liljwall och Ulla Rosén förekomsten av syskonhushåll, och båda konstaterar att de tycks ha blivit fler runt sekelskiftet 1900 (Liljwall 1995:230–231, Rosén 2004:140–143). Ett liknande resultat får även Erik Hallberg, som studerar bondehushållets förändringar i Dalsland. Han visar hur jordbruket blev alltmer familjeberoende genom att anställd arbetskraft minskade, men också hur andelen jordbruk utan (ny) familjebildning ökade: 1930 brukades runt en åttondel av gårdarna i studien av ogifta och sammanboende syskon (Hallberg 2013:157–158, 260–265). Det tycks dock inte vara något unikt svenskt fenomen. Ett liknande mönster med fler horisontellt utvidgade familjer bestående av vuxna syskon framträder vid samma tid i exempelvis Irland och Nederländerna. Mönstret var där särskilt tydligt på de lite större enheterna (Birdwell-Pheasant 1993:28–32, Paping 2012:333).

Ingen av de studier som belagt syskonhushåll runt sekelskiftet 1900 har haft fokus på syskonrelationerna och de har inte heller gjort någon större affär av deras existens. Det är enbart Hallbergs studie som antyder fenomenets omfattning. Samstämmigheten är dock träffande och trots att de ovan refererade studierna bygger på olika material framträder en bild där syskonhushåll inte var del av en äldre familjestruktur, utan något som *uppstod* vid 1900-talets ingång. Hallberg pekar på det paradoxala i utvecklingen: eta-

bleringen av ett mer familjebaserat jordbruk tycks ha gått ”hand i hand med framväxten av gårdar som inte längre brukades av en familj över huvud taget” (Hallberg 2013:264). Att syskonjordbruk framträder vid samma tid i så olika länder som Sverige, Irland och Nederländerna antyder vidare att det inte rör sig om en unik svensk företeelse utan snarare ett generellt drag i åtminstone det västeuropeiska bondesamhället.

I stället för en allt starkare dominans av kärnfamiljer antyder det skisserade forskningsläget att en närmast ny utvidgad familjeform slog igenom runt sekelskiftet 1900. Att syskonjordbruk existerat är således klarlagt, men omständigheterna är osäkra. Det framstår därför som angeläget att inte bara förklara deras uppkomst utan också att kartlägga vad som kännetecknade dem samt vilken omfattning de faktiskt hade, i såväl tid som rum. I det följande görs detta i två delar. Först analyseras bondehushåll under 1900-talet i ett antal svenska områden på basis av bland annat folkräkningsmaterial. Det ger goda möjligheter att undersöka syskonhushållens utveckling och karaktär, men blir av nödvändighet inriktat på hårdfakta. För att närmare förstå syskonhushållen krävs även ett inifrån-perspektiv. I artikelns andra del anläggs ett sådant med utgångspunkt i muntligt källmaterial. Avslutningsvis förs en sammanhållen diskussion, där också några trådar dras fram till vår egen tid.

Hushållsstruktur i tio landsbygdssocknar

För den som vill analysera jordägandets kategorier i Sverige under 1900-talet ger jordbruksstatistiken dessvärre inte mycket ledning. Den ger utmärkt information om arealer, djurbesättningar, skördeutfall och tekniska hjälpmedel men ytterst rudimentära uppgifter om såväl ägande som hushållssammansättning. I exempelvis 1944 års jordbruksräkning anges jordägande enbart utifrån kategorierna stat, andra samfälligheter, aktiebolag och enskilda ägare. Någon vi-

dare uppdelning av det enskilda ägandet, som var den helt dominerande kategorin, gjordes inte (Jordbruksräkningen 1944:34–39). För att analysera syskonjordbrukets förekomst och kännetecken finns därför få genvägar; det är nödvändigt att studera hushållssammansättningen i praktiken. Det medför i sin tur att undersökningen måste begränsas både geografiskt och kronologiskt. Den följande studien utgår från tio landsbygdssocknar som studerats vid sju nedslagstillfällen: 1870, 1890, 1910, 1930, 1945, 1971 samt 1991.² Socknarna är relativt jämnstora vad gäller antalet gårdar och i samtliga fall utgör jordbruk traktens dominerande näring. Fram till och med 1945 har uppgifter om hushållen hämtats från de nationella folkräkningarnas församlingsutdrag, vilka ger upplysningar om hushållsstruktur, vissa släktförhållanden och yrkesbeteckningar. Efter 1945 saknas motsvarande material, och för 1971 och 1991 har istället en kombination av mantalslängder och uppgifter från SCB:s lantbruksregister nyttjats.

För varje nedslag har antalet jordbrukarhushåll beräknats. I praktiken har detta måst göras på olika sätt, eftersom källmaterialet förändras över tid (härom, se Kock 1959:89–90, Norborg 1968:68–70). Fram till och med 1930 har yrkesbeteckningarna avgjort hur hushållet klassificerats. Församlingsutdragen för 1945 innehåller därtill arealuppgifter, vilket möjliggör identifiering av jordbrukarhushåll. 1971 och 1991 har SCB:s lantbruksregister, som utgår från aktiva jordbruk med minst två hektar åker, avgjort klassificeringen. Bland jordbrukarhushållen har därefter syskonjordbruk identifieras. Definitionen har varit att alla hushåll med två eller flera vuxna och samboende syskon räknats som syskonhushåll. Även med denna definition finns dock en gränsdragningsproblematik. En klassifikation av hushåll hängs vanligen upp på särskilda händelser i dess utveckling, som att barn gifter sig eller flyttar ut och därmed bryter upp det gamla hushållet (jfr Hammel & Laslett 1974). Kännetecknande

för syskonjordbruk är emellertid *bristen* på hushållsförändrande händelser. En änking med tre hemmavarande tonåringar är inte ett syskonhushåll, men om förhållandena är identiska tjugo år senare?

Det särskiljande i dessa fall är inte en tidsbestämd handling, utan snarast något som uteblir. Anders Wästfelt har diskuterat sådana förväntade men uteblivna händelser som *icke-händelser*, vilka kan ge upphov till nya mönster och olika former av tröghet. Det är enligt min mening ett fruktbart begrepp, särskilt som Wästfelt understryker att icke-händelser inte behöver innebära avsikt av intention (Wästfelt 2004: 92–94). Hur bör då detta operationaliseras, det vill säga när inträffar en icke-händelse? Vid vissa nedslag förekommer hushåll där en förälder ännu står som ägare, samtidigt som det finns flera vuxna ogifta barn hemma. Ibland arrenderas gården av ett eller flera av barnen, vilket antyder att en generationsväxling i praktiken skett. I en studie av flyttningsmönster i 1800-talets agrarsamhälle visar Martin Dribe att utflytt ur föräldrahemmet nästan alltid gjordes före 30 års ålder (Dribe 2003:73–74). För att ha en viss marginal till att utflytten kunde dröja ytterligare något år under 1900-talet har jag i det följande satt gränsen vid 35 år. Om två vuxna syskon över 35 år bott tillsammans har det med andra ord klassificerats som ett syskonjordbruk, oavsett föräldrarnas eventuella position i hushållet. Utifrån ovanstående definitioner har syskonhushållets antal och andel av jordbruken kunnat beräknas för de sju nedslagsåren. Resultatet återges i tabell 1.

Resultatet bekräftar i allt väsentligt det skisserade forskningsläget. Att vuxna syskon bodde och drev jordbruk ihop tycks ha varit mycket ovanligt före 1900-talet. År 1870 var det fortfarande ett närmast okänt fenomen motsvarande en procent av alla jordbrukarhushåll. Den därpå följande utvecklingen är anmärkningsvärd; till 1890 skedde en påtaglig ökning och därefter dubblerades andelen

Tabell 1. Antal jordbrukarhushåll och syskonjordbruk i tio socknar, 1870–1991.

	1870	1890	1910	1930	1945	1971	1991
Antal jordbrukarhushåll	631	651	626	667	700	394	277
<i>Syskonjordbruk, antal</i>	7	28	54	106	93	42	16
<i>Syskonjordbruk, andel</i>	1	4	9	16	13	11	6

Källor: församlingsbokutdrag (1870, 1890, 1910, 1930 och 1945), mantalslängder (samtliga nedslagsår) och uppgifter ur husförhörlängder och församlingsböcker (RA), samt Lantbruksregistrets primäruppgifter för 1971 och 1991 (SCB), för Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Femsjö, Furuby, Ullstorp, Dannike, Ekby, Hackvad samt Undersvik.

till 1910, följt av ytterligare en dubbling fram till 1930 då inte mindre än 16 procent av jordbruken utgjorde syskonhushåll. Därefter bryts trenden och andelen minskar successivt fram till seklets slut då nedgången är kraftigare. Då var också de kvarvarande syskonen i pensionsåldern, vilket än mer understryker tillbakagången. Syskonhushåll som företeelse har således en tydlig kronologi, innefattande en kraftig ökning decennierna runt sekelskiftet 1900 fram till kulmen på 1930-talet, följt av en långsam avveckling.

Det agrara Sverige var inte enhetligt och i tidigare familjehistorisk forskning framhålls ofta att regionala förutsättningar påverkade hushållsformationen. Bryts resultatet i tabell 1 ned på de tio socknarna framträder både skillnader och likheter. Den viktigaste avvikelsen är magnituden. I två socknar nådde andelen som högst åtta procent, i tre andra områden översteg den 20 procent. Det kronologiska mönstret, med en tydlig ökning fram till 1930-talet och en successiv upplösning under efterkrigstiden, är dock skönjbar i åtminstone åtta av tio områden. Framväxten av syskonjordbruk var inte knutet till någon särskild landsända utan tycks vara en generell företeelse. Variationen tycks således mer vara kronologisk än geografisk.

Bröder och systrar

Utifrån tvärsnitten i de undersökta socknarna har 259 unika syskonhushåll identifierats. I de fall de kunnat följas över flera tvärsnitt kan antalet syskon variera, exempelvis på grund av att någon flyttat eller avlidit. I tabell 2 redo-

visas det högsta noterade antalet samboende syskon för respektive hushåll. Det absolut vanligaste var att två syskon kamperade ihop, men i mer än en fjärdedel av fallen fanns det tre eller fyra syskon. På de totalt 26 syskonhushåll med fyra eller fler syskon återfanns både bröder och systrar. När antalet syskon var två eller tre var situationen mer blandad och könsfördelningen i dessa fall framgår av tabell 3. Även i dessa fall var en könsblandad syskonskara vanligast. Den mest förekommande konstellationen var en bror och en syster. Det finns dock en tydlig trend över tid mot vad som kan kallas ett tvåbrödrabruk. Nästan alla syskonjordbruk som uppkom efter 1945 bestod av två syskon och dessa var vanligen bröder. De inledningsvis nämnda Erik och Sigvard var med andra ord goda representer för syskonjordbrukets sammansättning under 1900-talets andra hälft.

Ytterligare ett karaktärsdrag för syskonjordbrukarna måste kommenteras: de var i stor utsträckning ogifta. Av totalt 633 syskon som någon gång ingick i ett syskonhushåll var enbart 102 någon gång gifta, vilket medför att nära 85 procent förblev ogifta. Äktenskapsbildningen varierade tydligt med syskongruppens könsfördelning. I enkönade hushåll – bestående av enbart bröder eller enbart systrar – gifte sig någon i mer än 60 procent av fallen. När det däremot redan från början fanns både bröder och systrar på gården fanns äkta makar bara på var fjärde gård.

Detta mönsterkänslisamband med jordbrukets arbetsorganisation. Folkminnesmaterial från 1900-talets landsbygd visar hur jord-

Tabell 2. Antal samboende syskon (andel) på 259 syskonjordbruk, tio socknar, 1870–1991.

	2	3	4	5	6
Antal	180 (70)	53 (20)	18 (7)	6 (2)	2 (1)

Källa: se tabell 1.

Tabell 3. Könsfördelning på 233 syskonjordbruk med två eller tre syskon, 1870–1991.

	Två syskon, varav			Tre syskon, varav		
	Bröder	Systrar	Blandat	Bröder	Systrar	Blandat
Antal	67	20	93	11	7	35

Källa: se tabell 1.

bruksarbetet var tydligt uppdelat efter kön och att kvinnor hade en särskilt flexibel roll både inom- och utomhus (Perlinge 1995:47–48, Niskanen 1998:45). Jordbruket krävde med andra ord fortfarande både män och kvinnor. Att äktenskapet var vanligt i enkönade syskonhushåll är därmed inte överraskande, eftersom de just därigenom upphörde att vara enkönade. Mer intressant är att äktenskap oftare uteblev om det redan från början fanns både män och

kvinnor i hushållet. En bidragande orsak var säkerligen att behovet att komplettera hushållets arbetskraft inte var lika stort. Positionerna var redan intagna. En ingift kvinna skulle konkurrera med sin svägerska, en ingift man med sin svåger. Därmed understryks sambandet mellan äktenskap och syskonskap. I artikelns nästa del ska denna relation belysas mer utförligt, men först ska syskongårdarnas storlek kommenteras.

3. Jordbruket krävde långt in på 1900-talet mycket manuellt arbete, både för kvinnor och män. Rensning och gallring av rovor. Svinhults socken, Östergötland 1920. Foto: August Christian Hultgren, Östergötlands museum.

Tabell 4. 1945 års brukningsenheter grupperade efter åkerareal (hektar=ha), tio socknar.

	2–5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–30 ha	30–60 ha	> 60 ha
Totalt antal enheter	224	174	147	74	61	20
Syskonjordbruk, antal	30	25	18	7	13	0
Syskonjordbruk, procent	13	14	8	14	21	0
Antal syskon per enhet	2,4	2,5	2,7	3,2	2,9	0

Källa: församlingsboksutdrag 1945 för Boglösa, Runtuna, Vårdsberg, Femsjö, Furuby, Ullstorp, Dannike, Ekby, Hackvad samt Undersvik (RA).

Stora eller små gårdar?

Eftersom analysen av folkräkningsmaterialet huvudsakligen bygger på yrkesbeteckningar går det inte att dra några vidare slutsatser om vad som kännetecknade de gårdar som drevs av syskon. I 1945 års folkräkning anges emellertid även arealuppgifter. Med utgångspunkt i åkerareal har i tabell 4 de undersökta gårdarna delats in i storleksgrupper. Det visar sig då att syskonjordbruk förekom längs hela skalan, med undantag för de allra största enheterna (>60 hektar åker). Eftersom de flesta jordbruk generellt hade mindre än tio hektar åker återfinns naturligt också de flesta syskonjordbruk inom detta intervall. Störst andel fanns dock bland stora jordbruk (30–60 hektar). Sätts storleksfördelningen i relation till 1947 års jordbrukspolitiska beslut är det tydligt att de flesta syskonjordbruk skulle klassats som ”ofullständiga”, men en stor andel låg väl i linje med efterkrigstidens inriktning på större brukningsenheter (Morell 2011:63, Flygare & Isacson 2003:227–232). Nederst i tabell 4 framgår även antalet syskon per enhet inom respektive storleksintervall. Även om siffrorna måste tolkas försiktigt tycks det finnas en viss tendens att större jordbruk också härbärgerade fler syskon. En rimlig förklaring är varierande arbetsbehov: större gårdar krävde mer arbetskraft, därför stannade fler syskon kvar.

Berättelser om syskonrelationer

Den redovisade hushållsanalysen visar att det under en stor del av 1900-talet var vanligt att syskon fortsatte bo och driva jordbruk tillsammans. Vilka beslut – individuella eller kollektiva – låg bakom denna utveckling? Hur

fungerade syskonhushållen och vilka gemensamma drag i deras tillkomst kan spåras? För att besvara dessa frågor krävs ett inifrånperspektiv som inte går att åstadkomma på basis av folkräkningsmaterialet. Idealiskt vore givetvis att sätta sig ner med alla dessa syskon och be dem berätta om sina liv och livsval. Det är dock lättare sagt än gjort. Som framgått sjönk antalet syskonjordbruk successivt under 1900-talet och nyrekryteringen upphörde. Det får till följd att de som ingått i 1900-talets syskonhushåll vanligen inte längre är i livet. När jag under 2015 genom upprop i olika medier sökte informanter till denna studie blev det uppenbart att undersökningen egentligen borde ha genomförts trettio år tidigare.³ Sökandet efter informanter ledde emellertid till att det hörde av sig ett stort antal personer som under långa tider levt nära eller rentav i ett syskonjordbruk. De var företrädesvis barn till utflyttade syskon; de kvarvarande var således deras mor- eller farbröder, mosttrar eller fastrar.

Totalt inkom ett sjuttiofem svar på uppropen och utifrån dessa genomfördes 29 intervjuer. Ett urvalskriterium var att informanterna skulle ha ett nära band till de aktuella syskonen: att de har tillbringat delar av uppväxten eller återkommande längre perioder (exempelvis somrar) på gården, alternativt bott i nära anslutning och umgåtts flitigt. Det går givetvis inte att säga hur väl informanternas bild överensstämmer med hur syskonen själva skulle ha berättat sina liv. Minnen bör inte heller tolkas som faktiska återspeglningar av det som skett. Som Ingar Kaldal påpekar bör alla minnen betraktas som processer,

som något som ”blir till etter hvert” (Kaldal 2016:77). För informanterna ligger många av de aktuella minnena långt tillbaka i tiden. Det är dock inte specifikt för denna studie; muntlig historia kännetecknas generellt av en lång tidsperiod mellan händelsen och källans tillblivelse, intervjun (Thor 2006:29–30). Att berättelsen i detta fall mer rör processer och relationer än enskilda händelser gör dessutom troligt att informanterna kan ge relevant information. En möjlig tendens ska dock nämnas, samtliga informanter har självmant hört av sig och varit villiga att berätta sin familjehistoria. Som kommer att framgå saknar inte dessa konfliktfyllda relationer, men det är samtidigt troligt att personer med erfarenhet av bittra familjefejder valt att inte alls höra av sig. Det finns således risk för en viss tendens till skönmalning jämfört med vad som varit fallet om exempelvis alla syskonjordbruk inom ett visst område undersökts på liknande sätt.

Intervjuerna ger sammantaget en bred bild av syskonhushållets sammansättning och dynamik, boendeförhållanden och arbetsuppgifter, samt syskonens relationer till varandra och till eventuella kärlekar. Inom ramen för denna artikel kan emellertid inte alla aspekter redovisas. Fokus ligger på hushållets formering, syskonens interna relationer och eventuella kärleksliv. Utgångspunkt tas i tre berättelser, baserade på lika många intervjuer, som alla innehåller aspekter av mer generell betydelse. Först återges berättelsen, därefter diskuteras de mest centrala dragen och hur de speglats i övriga intervjuer. Samtliga namn i berättelserna har bytts ut och Ortsbestämningar har begränsats till landskapsnivå.

Separata liv, men tillsammans

Maria var nummer två i en syskonskara bestående av sex barn på en stor jämtländsk bondgård som gått i slakten i flera hundra år. Hon gifte sig 1920 och flyttade med sin make till en egen gård i närheten. Ett drygt decennium senare gifte sig hennes bror Albin och flyttade till sin hustrus gård, som också den

låg i närheten. De övriga fyra syskonen – tre bröder och en syster – blev kvar på gården. Efter att en av de kvarvarande bröderna dött ung i mitten av 1930-talet konserverades förhållandena för nära tjugo år. I början av 1950-talet ändrades dock förutsättningarna när den kvarvarande systemen dog. Ungefär samtidigt blev Maria änka med två barn. De praktiska problem dessa dödsfall gav upphov till fick en gemensam lösning när Maria tillsammans med sina barn flyttade ”hem” igen och tog sin systems plats i hushållet. Trots att mangårdsbyggnaden var stor bodde hon i en kammare innanför köket utan garderob och fick förvara sina underkläder i rummets kassaskåp. Hon var, enligt informanten, ”mer eller mindre piga hos sina bröder”. Marias position grundades emellertid inte på en äganderättslig underlägsenhet; efter föräldrarnas död bestod gården som ett dödsbo delägt av samtliga syskon, även de utflyttade. I praktiken övertog Maria sin systems arbetsuppgifter, vilka bestod i att sköta hushållet: matlagning, tvättning, städning och delar av trädgårdsarbetet. De två bröderna skötte jordbruket tillsammans, men delade också upp arbetet utifrån egna preferenser. En bror var morgontrött och skötte därför kvällsmjölknigen, den andra, som var mer utåtriktad, tog morgonpasset och var därmed fri för andra aktiviteter på kvällarna. Informanten beskrev att syskonen ”levde tre separata liv, men sida vid sida” (Intervju 1).

Berättelsen ovan delar drag med flera andra intervjuer. Det var sällan som hela syskonskaran förblev hemma på gården. Oftast flyttade några, inte sällan i samband med giftermål. De kvarvarande hade tydliga ansvarsområden, som inte sällan mejslats fram allt sedan ungdomen. Eftersom syskonen arbetade på gården blev de alla också avgörande för den fortsatta jordbruksdriften. Det medför i sin tur att hushållet var sårbart om något av syskonen föll ifrån, som i berättelsen ovan. Den broder som avled i unga år behövde inte ersättas, men när den hemmavarande systemen gick bort blev läget mer krisartat. Liknande

situationer omnämndes i flera intervjuer och lösningen att något syskon återvände hem var inte ovanlig. Generellt framträder ett relativt flytande hushållsbegrepp. I en studie av irländsk landsbygd under 1900-talet visar Jane Gray på liknande sätt hur hushåll långtifrån alltid utgjorde helt separerade enheter och att det ofta fanns omfattande samarbete mellan närbesläktade hushåll (Gray 2014:415–417). Många utflyttade syskon stod med en fot kvar i sitt ursprungshushåll, vilket accentuerades ytterligare om gården ägdes gemensamt. De kunde agera både arbetskraftsreserv och kompletterande satellithushåll.

Stanna, lämna eller både och

Klara var näst äldst i en syskonskara om fem barn på en mindre gård i Småland. Förutom barnen bestod hushållet av föräldrarna, två

fastrar och barnens farfar. På mindre än ett år gick dock farfadern, en faster samt modern i familjen bort, händelser som dessutom lämnade den kvarvarande fastern sjuklig. På grund av detta fick syskonen – då mellan två och sexton år – ta ett mycket stort ansvar med arbetet på gården. Efter att den äldsta system flyttat för att börja studera till lärare fick Klara som femtonåring överta huvudansvaret för hushållet, men också för de yngre syskonens uppfostran. Att den äldsta system följde sin livsdröm och lämnade familjen slog in en kil mellan syskonen; flera decennier framåt fanns en outtalad anklagelse mot att hon svikit de övriga. Klara träffade så småningom en man och förlovade sig, men kände att hon inte kunde lämna sina småbröder innan de vuxit upp. Äktenskapet fick därför anstå i flera år, och även efter giftermål och flytt till makens

4. Bandet mellan gården och släkten förstärktes på flera sätt under 1900-talets första hälft. Det kunde, som här, manifesteras genom fotografier av familjemedlemmarna uppställda framför mangårdsbyggnaden. Fotograf: Anna Blom/Kulturparken Småland.

gård en halvmil bort behöll hon ansvaret för föräldragårdens hushåll. Klaras dotter Hilma minns sin barndom som ”ett enda cyklande fram och tillbaka” och konstaterar att modern i praktiken höll igång *båda* hushållen. När maken efter några års äktenskap avled övergick gårdsdriften på en arrendatorfamilj som flyttade in i mangårdsbyggnaden, samtidigt som ett rum undantogs till Klara och Hilma. Även om de formellt bodde där, flyttade de i praktiken tillbaka till föräldrahemmet där hennes två yngre bröder bodde kvar och fortsatte driva gården. Cykelturerna mellan de två hemmen fortsatte dock under åtskilliga år (Intervju 2).

I likhet med den första berättelsen framträder också i den ovanstående en flytande hushållsstruktur. Ytterligare ett gemensamt drag är hur navet i hushållen ofta var en kvinna, som inte sällan fått åsidosätta egna livsplaner och inordna sig i ett kollektiv. I Klaras fall kunde drömmen om en egen familj åtminstone till viss del förenas med plikt känslan gentemot hemmavarande syskon. Vanligare var att de egna drömmarna gick om intet. Svårigheten att kombinera äktenskap och syskonskap går som en röd tråd genom intervjuerna. Det var inte alls så att hemmavarande syskon saknade kärleksförbindelser, men de ledde sällan fram till giftermål utan rann så småningom ut i sanden. Dynamiken var komplicerad; ofta tycks det ha varit otänkbart att ett syskon gifte sig och förde in sin make eller maka i hushållet, men arbetskraftsbehovet omöjliggjorde många gånger också för syskon att lämna gården. För de som ändå gjorde så kunde det, som i berättelsen ovan, ge upphov till närmast livslånga schismer. Föräldrarna framträder i berättelserna ofta som påtagligt passiva, även om de ibland ingrep för att förmå en dotter att stanna hemma. Många gånger tycks dock syskongemenskapen hänga samman med frånvaro av föräldrar. Att en förälder, som i berättelsen ovan, blev sjuk eller avled medan barnen ännu var unga var inte ovanligt, och det tvingade fram närmare rela-

tioner inom syskonskaran. Leonore Davidoff har påvisat ett liknande mönster i England vid ungefär samma tid, särskilt ihop med den dynamik som kunde skapas i stora barnskaror i spridda åldrar (Davidoff 2012:82–83). Precis som i Davidoffs studie framträder särskilt de äldre systrarnas funktion av ställföreträdande modersgestalt som viktig för tillkomsten av flera syskonhushåll.

Ofrivilligt samboende

Vilhelm var äldste son i en syskonskara på sex barn på en medelstor gård i Blekinge. Tre äldre systrar lämnade tidigt hushållet, och gården köptes formellt av Vilhelm. Hans yngre bror och syster förblev dock hemma år efter år. Först i fyrtioårsåldern träffade Vilhelm Hulda, men deras relation hölls hemlig med hänsyn till hans familjeförhållanden. För att vara närmare varandra fick hon istället anställning som piga på gården. När förhållandet dem emellan blev känt togs detta hårt av systemen, som i vredesmod lämnade gården. Vilhelm och Hulda gifte sig senare och bildade familj, men Vilhelms bror fortsatte bo på gården. Båda bröderna arbetade i jordbruket, men stod inte på särskilt god fot med varandra. Brodern fann sina egna sysslor och hade bland annat hand om traktorkörningen, emellanåt också åt andra bönder i trakten. Däremot vägrade han gå till ladugården. Sedan Vilhelm bildat familj försökte han förmå sin bror att flytta, bland annat genom att erbjuda honom en nyinköpt intilliggande villa. Brodern vägrade emellertid flytta och liknade det vid att ”bli utkastad från sitt hem, han som slitit hela sitt liv för att hjälpa till”. När Vilhelm så småningom upphörde med jordbruket, arrenderade ut marken och istället tog arbete på fabrik berättande han inget för brodern. Först på omvägar fick denne veta att gården skulle börja brukas av andra (Intervju 3).

I ovanstående fall framträder motsättningen mellan syskonrelationer och äktenskapsplaner särskilt tydligt. Att förhållandet hölls hemligt visar den sprängkraft som ett eventuellt äktenskap kunde innebära på ett syskon-

jordbruk. Men det bör understrykas att mot-sättningarna berodde av kön. Det var system som reagerade inför hotet att en annan kvinna skulle ta plats i hushållet. Istället för att vara kvar, vilket sannolikt inneburit en position underställd sin blivande svägerska, lämnade hon gården. Äktenskapsplanerna hotade emellertid inte broderns position, varför han stannade kvar i hushållet. Bland samtliga intervjuer finns bara ett exempel där en syster gifte sig och maken flyttade in, trots att det redan fanns en bror i hushållet. Som framgår av berättelsen om Vilhelm och hans bror kunde det dock vara komplicerat också mellan bröder. Vilhelm ägde formellt gården och försökte förmå brodern att flytta, men han kördes aldrig på porten. Detta understryker avslutningsvis att långtifrån alla syskonhushåll kännetecknades av stark sammanhållning mellan likställda och godmodiga syskon. Konflikter, uppoffringar och skuld känslor fanns inte sällan under ytan.

Avslutningsdiskussion

Utifrån de redovisade resultaten är det tydligt att syskonhushåll blev ett vanligt inslag på den svenska landsbygden under 1900-talets första hälft. Andelen tycks ha varit som högst runt 1930, då uppemot vart sjätte jordbrukarhushåll innefattade syskon. Det rörde sig dock inte om någon kvarleva eller traditionell sedvänja. Syskonhushållen var en typ av utvidgad familj som inte försvann med moderniseringen utan snarare uppkom *i och med* den. De ger därmed upphov till nya perspektiv på familjehistoriens långa linjer, särskilt vad gäller landsbygden. Syskonhushållen var inte avgränsade till särskilda landsändar och de kunde se olika ut. Den mest förekommande konstellationen var en bror och en syster, men hushållet kunde bestå av betydligt fler personer. Att just kombinationen bror och syster blev vanlig illustrerar en av artikelns poänger: syskonskap stod i ett komplicerat motsatsförhållande till äktenskap. På ytan var konstellationen bror och syster lik det gifta jordbru-

karparet: en man och en kvinna, samboende, i liknande ålder, med gemensamt efternamn och sysselsatta med traditionella arbetsuppgifter. Det fanns uppenbara svårigheter att kombinera en inarbetad ansvarsfördelning mellan syskon i ett arbetsintensivt jordbruk med ingifte och inordning av en maka eller make. De återgivna berättelserna vittnar om att det bakom syskonhushållet låg stora uppoffringar, brustna förhållanden och inställda planer. Någon sörgårdsidyll var det inte.

Varför uppkom då syskongårdar? Jag tror det finns skäl att fästa ytterligare uppmärksamhet vid begreppet icke-händelse, det vill säga att vissa förväntade skeenden uteblivit. Som Wästfelt (2004) understryker behöver inte icke-händelser betyda att det saknats ambitioner till handling (äktenskapsplaner, utflyttning), men av olika skäl har dessa inte förverkligats. Jag menar att syskonboendet inte var en ursprunglig plan, utan en effekt av samverkande faktorer under en längre tidsrymd. I bakgrunden fanns en tydlig förväntan om lojalitet gentemot andra familjemedlemmar: syskon som inte klarade gården på egen hand, åldrade föräldrar i behov av omvårdnad, tidigare generationer på släktgården. I en del fall går det att peka ut aktiva val som centrala, i andra rörde det sig närmast om tvång. Särskilt bör de ekonomiska förutsättningarna framhållas. De renodlade familj jordbruk som växte fram från slutet av 1800-talet kännetecknades av att familjen stod för all arbetskraft; potentiella drängar och pigor valde andra levnadsbanor och sökte sig oftare till arbeten i städer (Perlinge 1995:75–76). För att hålla igång ett arbetsintensivt jordbruk krävdes dock fortsatt arbetskraft. Lösningen blev en familjisering av arbetskraften: broder ersatte dräng, syster piga.

Samtidigt hade syskonhushållet organisatoriska fördelar, genom både låga transaktionskostnader och sociala möjligheter. De senare har utvecklats av Timothy Guinnane i studier av den irländska landsbygden. Han pekar på hur äktenskap kunde innebära uppoffring-

ar, och att det kunde vara rationellt att inte gifta sig givet att delar av äktenskapets fördelar kunde uppnås på annat sätt (Guinnane 1997:193–195). Syskonhushållet erbjöd just en sådan lösning vad gällde exempelvis arbetskraft, gemenskap, omvårdnad och socialt sammanhang. Guinnane (1991:56) framhåller också hur alternativa lösningar ofta vilade på andra familjemedlemmar, ”especially siblings”. För många inblandade var det säkert en trygg lösning, eftersom det i praktiken innebär att vardagen mest rullade på. Samtidigt kunde det vara en samlevnadsform som gjorde det möjligt att dölja andra för sin samtid avvikande drag, exempelvis homosexualitet.

Intervjumaterialet visade hur hushållsstrukturen inte sällan var relativt flytande och hur familjemedlemmar vid behov kunde flytta tillbaka. Det kunde finnas ett utbyte mellan besläktade hushåll, som också innebär att utflyttade syskon kom ”hem” över sommaren för att bistå under jordbrukets arbetstoppar. Det finns här skäl att än en gång instämma i den kritik som Hemphill (2011) och Davidoff (2012) riktat mot att syskonrelationen sällan uppmärksammas i familjehistorisk forskning. För framtida studier finns det skäl att understryka behovet av undersökningar om hur relationer och utbyte av resurser mellan syskon tagit sig uttryck i olika miljöer och över tid. Detta är särskilt påkallat när det som i detta fall fanns en förening av familj och ekonomiska relationer, exempelvis i olika former av familjeföretagande. Det vore framför allt intressant att kontrastera syskonjordbruken med andra syskonbaserade verksamheter. Även om forskningen på detta område är skral går det enkelt att finna exempel på hur framför allt bröder haft gemensam affärsverksamhet: bagerier, firmor, verkstäder. Bilmekanikernas radarpar, Roy och Roger, har utan tvekan verkliga förlagor. Hur familjereaktioner sett ut i dessa fall, och hur de påverkat boendesituationer och äktenskapsplaner, vore värt ett fördjupat studium.

På liknande sätt finns skäl att studera hur

syskonrelationen beskrivits skönlitterärt. Relationen mellan generationerna framhävs ofta som ett centralt tema i samtida landsbygdslitteratur, vilket sannolikt förklaras av att det uppfattats som en brytningstid mellan gammalt och nytt, far och son, häst och traktor (Sjöstrand 1948, Sjöbohm 1979). Det är ett bärande inslag hos exempelvis den mest framgångsrike landsbygdsförfattaren, Sven Edvin Salje, vars Lovängssvit på flera sätt tar upp brytningen mellan generationerna. Vid sidan om denna vertikala relation ägnar Salje emellertid också stor uppmärksamhet åt relationerna mellan syskonen på Lovängsgården och deras skilda prioriteringar och levnadsöden. En annan av dåtidens landsbygdsskildrare, Gunnar Falkås, var rentav själv del av ett syskonhushåll: vid sidan om författandet drev han föräldragården tillsammans med två ogifta systrar (Sjöbohm 1979:67).

Resultatet från de tio socknarna visade hur syskonhushållet i princip försvann mot 1900-talets slut. Ändå är det idag inte ovanligt att syskon – särskilt bröder – driver stora jordbruksföretag tillsammans. Bakom denna utveckling ligger jordbrukets närmast industriella utveckling. Maskinpark, djurbesättningar och ekonomibyggnader representerar enorma kapital, vilket försvårar en uppsplittning av egendomen vid ett arvskifte. Kanske går det att tala om dagens stora jordbruksenheter som en modern form av syskonjordbruk. De syskon som driver dessa företag skiljer sig dock från dem som studerats genom att de ytterst sällan bor ihop. Istället kan gård och arbete separeras från boende, äktenskap och familjebildning. Kanske kan det rentav tänkas att sådana moderna syskonjordbruk blir vanligare i framtiden.

Martin Dackling, fil.dr, bitr. universitetslektor
Historiska institutionen, Lunds universitet

Nyckelord: syskonrelationer, familj, giftermåls-
mönster, hushåll, familj jordbruk, syskonjord-
bruk

5. Jordbrukets arbetstoppar under sommaren har inneburit ett starkt behov av extra arbetskraft, vilket bland annat lösts genom att utflyttade familjemedlemmar hjälpt till på gården. Höbärgning i Ekby, Skaraborgs län, 1944. Foto: Valdemar Walldén/Västergötlands museum.

Noter

1. Artikeln bygger huvudsakligen på Dackling 2018, men resonemangen har på ett par punkter utvecklats. I artikeln används termerna syskonhushåll, syskonjordbruk och syskongård synonymt.
2. Områdena är Boglösa (Uppsala län), Runtuna (Södermanland), Vårdsberg (Östergötland), Femsjö (Jönköping t.o.m. 1973, Halland fr.o.m. 1974), Furuby (Kronoberg), Ullstorp (Kristianstad), Dannike (Älvsborg), Ekby (Skaraborg), Hackvad (Örebro) samt Undersvik (Gävleborg).
3. Informanter söktes dels genom ett upprop i tidskriften *Land*, dels genom efterlysningar i några olika lokalradiokanaler i södra Sverige. En utförligare presentation av intervjumaterial finns i Dackling 2018:159–166.

Referenser

Otryckt källmaterial

Riksarkivet (RA)

För socknarna Boglösa, Runtuna, Vårdlösa,

Furuby, Ullstorp, Femsjö, Dannike, Ekby, Hackvad och Undersvik

Husförhörslängder och församlingsböcker (i respektive kyrkoarkiv)

Församlingsboksutdrag till folkräkningar 1870, 1890, 1910, 1930, 1945

Mantalslängder 1870, 1890, 1910, 1930, 1945, 1971 och 1991

Statistiska centralbyrån arkiv (SCB)

Lantbruksregistret 1971

Lantbruksregistret 1991

I författarens ägo: 29 intervjuer

Tryckt källmaterial och litteratur

Abrahams, Ray 1991: *A place of their own: family farming in eastern Finland*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anderson, Michael 1995: *Approaches to the history of the Western family, 1500–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arrizabalaga, Marie-Pierre 1994: *Family struc-*

- tures, inheritance practices and migration networks in the Basses-Pyrennees in the nineteenth-century: Sare. Davis: University of California.
- Berkner, Lutz K. 1976: Inheritance, land tenure and peasant family structure: a German regional comparison. I: Goody, Jack, Thirsk, Joan & Thompson, E.P. (eds.), *Family and inheritance: rural society in western Europe, 1200–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Birdwell-Pheasant, Donna 1993: Irish Households in the Early Twentieth Century: Culture, Class, and Historical Contingency. *Journal of Family History*, Vol.18 (1).
- Dackling, Martin 2018: *Istället för äktenskap: att driva jordbruk tillsammans med syskon i 1900-talets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Davidoff, Leonore 2012: *Thicker than water: siblings and their relations, 1780–1920*. Oxford: Oxford University Press.
- Davidoff, Leonore (ed.) 1999: *The family story: blood, contract and intimacy, 1830–1960*. London: Longman.
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine 1987: *Family fortunes: men and women of the English middle class 1780–1850*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dribe, Martin 2003: *Liv och rörelse: familj och flyttningar i 1800-talets svenska bondesamhälle*. Hedemora: Gidlunds.
- Edman, Stefan & Axelsson, Torsten 1996: *Erik och Sigvard – men sen då?: folk och fä på tröskeln till 2000-talet*. Örebro: Gullers.
- Edman, Stefan & Axelsson, Torsten 2008: *Erik & Sigvard: om ett liv nära jorden och djuren*. Örebro: Gullers.
- Egerbladh, Inez 1989: From Complex to Simple Family Households: Peasant Households in Northern Coastal Sweden 1700–1900. *Journal of Family History*, Vol.14 (3).
- Flygare, Iréne 1999: *Generation och kontinuitet: familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala: Upplands fornminnes- och hembygdsförening.
- Flygare, Iréne & Isacson, Maths 2003: *Det svenska jordbrukets historia. Band 5. Jordbruket i välfärdssamhället: 1945–2000*. Stockholm: Natur och Kultur/LT.
- Gaunt, David 1983: *Familjeliv i Norden*. Stockholm: Gidlunds.
- Gerdehag, Peter 2016: *Landet som inte längre är*. Karlstad: Votum & Gullers Förlag.
- Goody, Jack 2000: *The European family: a historical-anthropological essay*. Oxford: Blackwell.
- Gordon, Eleanor & Nair, Gwyneth 2002: The myth of the Victorian patriarchal family. *History of the Family*, Vol. 7 (1).
- Gray, Jane 2014: The circulation of children in rural Ireland during the first half of the twentieth century. *Continuity and Change* Vol. 29 (3).
- Guinnane, Timothy W. 1997: *The vanishing Irish: households, migration, and the rural economy in Ireland, 1850–1914*. Princeton: Princeton University Press.
- Guinnane, Timothy W. 1991: Re-Thinking the Western European Marriage Pattern: the Decision to Marry in Ireland at The Turn of the Twentieth Century. *Journal of Family History*, Vol. 16 (1).
- Guinnane, Timothy W. 1992: Intergenerational transfers, emigration, and the rural Irish household system. *Explorations in Economic History*, Vol. 29 (4).
- Hajnal, John 1965: European Marriage Patterns in Perspective. I: Glass, David Victor & Eversley, David Edward Charles (eds.), *Population in history: essays in historical demography*. London: Edward Arnold.
- Hajnal, John 1982: Two kinds of Preindustrial Household Formation System. *Population and development review*, Vol. 8 (3).
- Hallberg, Erik 2013: *Havrefolket: studier i befolknings- och marknadsutveckling på Dalbosläätten 1770–1930*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Hallberg, Lars-Olof 2004: *Den siste bonden på Tämmeboda*. Örebro: Gullers.
- Hammel, E.A. & Laslett, Peter 1974: Comparing Household Structure Over Time and Between Cultures. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16 (1).
- Hemphill, C. Dallett 2011: *Siblings: brothers and sisters in American history*. New York: Oxford University Press.
- Jordbruksräkningen år 1944*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Kaldal, Ingar 2016: *Minner som prosesser: i sosial- og kulturhistorie*. Oslo: Cappelen Damm.
- Kock, Karin 1959: *Statistiska centralbyrån 100 år: Minnesskrift med anledning av Tabellkommis-*

- sionens omvandling år 1858 till ett allmänt statistiskt ämbetsverk. Stockholm: Norstedts.
- Kok, Jan 2007: Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Demographie Historique*, Vol. 113 (1).
- Kuper, Adam 2005: *The reinvention of primitive society: transformations of a myth*. Milton Park, Oxon: Routledge.
- Laslett, Peter 1973: *The world we have lost: England before the industrial age*. New York: Charles Scribner's sons.
- Laslett, Peter 1983: *The world we have lost: further explored*. London: Methuen.
- Laslett, Peter & Wall, R. (eds.) 1972: *Household and family in past time: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lee, James & Gjerde, Jon 1986: Comparative household morphology of stem, joint, and nuclear household systems: Norway, China, and the United States. *Continuity and Change*, Vol. 1 (1).
- Liljewall, Britt 1995: *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Mokvist, Åke 2006: *De ovanliga, Människor som går mot strömmen*. Stockholm: Balkong.
- Morell, Mats 2011: Böndernas jord: äga eller arrendera, ärva eller köpa. I: Antonson, Hans & Jansson, Ulf (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900: studier av de areella näringarnas geografi och historia*. Stockholm: Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien.
- Moring, Beatrice 2003: Nordic family patterns and the north-west European household system. *Continuity and Change*, Vol. 18 (1).
- Netting, Robert M. 1979: Household dynamics in a nineteenth century Swiss village. *Journal of family history*, Vol. 4 (1).
- Nilsson, Hans & Tedeband, Lars-Göran 2005: *Familjer i växande städer: strukturer och strategier vid familjebildning i Sverige 1840–1940*. Umeå: Umeå universitet.
- Niskanen, Kirsti 1998: Varför är kön betydelsefullt?: mäns och kvinnors arbete på mellankrigstidens familj jordbruk. I: Niskanen, K. (red.), *Föreställningar om kön: ett genusperspektiv på jordbrukets modernisering*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Norborg, Knut 1968: *Jordbruksbefolkningen i Sverige: regional struktur och förändring under 1900-talet*. Lund: Gleerup.
- Paping, Richard 2012: The transfer of farms in north Groningen (the Netherlands), 1591–1991. From sale towards family succession? I: Head-König, Anne-Lise & Pozsgai, Péter (eds.), *Inheritance practices, marriage strategies and household formation in European rural societies*. Turnhout: Brepols.
- Perlinge, Anders 1995: *Bondeminnen: människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*. Stockholm: Nordiska museet.
- Rosén, Ulla 2004: *Gamla plikter och nya krav: en studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i det svenska agrarsamhället 1815–1939*. Växjö: Växjö University Press.
- Ruggles, Steven 1987: *Prolonged Connections: The Rise of the Extended Family in Nineteenth-century England and America*. Wisconsin.
- Ruggles, Steven 2009: Reconsidering the Northwest European Family System: Living Arrangements of the Aged in Comparative Historical Perspective. *Population Development Review*, Vol. 35 (2).
- Ruggles, Steven 2012: The Future of Historical Family Demography. *Annual Review of Sociology*, Vol. 38.
- Secombe, Wally 1995: *Millennium of family change: feudalism to capitalism in northwestern Europe*. London: Verso.
- Sjöbohm, Anders 1979: ”Aldrig blir människan rationell och aldrig hennes gärningar. Om Gunnar Falks författarskap. I: Lindung, Yngve (red.), *Landsbygdsskildrare: sju författarporträtt*. Stockholm: LT förlag.
- Sjöstrand, Martin 1948: *Bonden i svensk litteratur*. Stockholm: LT:s förlag.
- Thor, Malin 2006: Om muntliga källor. I: Hansson, Lars & Thor, Malin (red.), *Muntlig historia*. Lund: Studentlitteratur.
- Thorsen, Liv Emma 1993: *Det fleksible kjønn: mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920–1985*. Oslo: Oslo universitet.
- Tjajanov, A. V. 1966: *On the theory of peasant economy*. Homewood, Ill.
- Tomka, Béla 2013: *A social history of twentieth-century Europe*. London: Routledge.

Torstensson, Erland 2003: Henry och Astrid Wiberg i Bökevara. I: Uppman, Britt (red.), *Algutsboda sockenbok*: [en bok om hembygden]. D. 12. Borakulla: Algutsboda hembygdsförening.

Wrigley, Edward Anthony & Schofield, Roger 1989: *The population history of England, 1541–1871: a reconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wästfelt, Anders 2004: *Continuous landscapes in finite space: making sense of satellite images in social science*. Stockholm: Hugo.

SUMMARY

Together from the cradle to the grave

Family, household and sibling relations in the Swedish countryside

This article analyses sibling farms in Sweden from 1870 and onwards. Even if the history of family and household have focused on a range of topics, this form of extended constellation is often associated with the past, whereas the smaller, nuclear family is seen as modern. This article therefore aims to discuss the prevalence of sibling farms, what characterized them, and how they can be explained.

The study has two parts – a social examination of household composition and a deeper analysis of relations and decisions within households. The first part draws on census data from ten parishes and shows the share of sibling farms at different times. A clear chronology emerge: sibling households were unknown in 1870, increased in number until the 1940s, but gradually declined in the latter part of the century. A farm of this kind usually comprised two to four siblings; nearly all were unmarried and

female and male siblings were equally common. The second part of the study uses interviews and shows how the emergence of sibling households was intertwined with complicated relations and consecutive ‘non-decisions’. It was especially difficult to combine sibling relations with marriage; instead of a marriage partner moving in to the farm household, one or more siblings remained.

The results indicate that the sibling farm was not a past relic but a modern phenomenon. One explanation is that family, and especially siblings, provided a vital labour reserve in a time when employees became expensive. But the family relations complicated marriage and many sisters seems to have adopted the role of the traditional housewife, becoming a form of surrogate wife.

Keywords: sibling relations, family, marriage pattern, household, family farm, sibling farm

Levd religion på bondens vägg

Åter till dalmålningarna och deras förlagor

Sebastian Selvén

Titta i taket, jag låfvar;
Kors, hvad Helgon, Solar och sken;
Hoffbro vårt öga begåfvar
Både med Änglar och Påfvar.
Goliath sielf, vill jag svärja,
Med röda strumpor och värja
Mot Kung David slungar en sten.
Absalon tumlar af öket,
Kung Ahasverus i köket
Ligger emellan Esters två ben.

Så beskriver Carl Michael Bellman den av Peter Lorens Hoffbro målade interiören i balsalen på Gröna Lund i Fredmans epistel 62. Så kunde det se ut i vissa högreståndsmiljöer. Han hade dock lika gärna kunnat beskriva en rikare stuga i Dalarna, Hälsingland, Västmanland, Uppland, Jämtland, Norge eller Halland, alla områden dit dalmålare vandrade på så kallat herrarbete och målade sina motiv.¹ I Bingsjöes finnmarker i Rättvik beskriver Fredrik Reinhold Arosenius 1862 i sin *Beskrifning öfver Provinsen Dalarne* om ett skifte i de förmögare bondestugorna:

Öfverallt återfinner man här flera eller färre mästerprof på den vidtbekanta målarekonsten i Rättvik. Denna synes dock på sednare tider mer och mer hafva öfvergått från texterna ur bibliska historien till antingen afbildningar af konungahusets medlemmar eller landskapsteckningar... (Arosenius 1862:33).

Att Bibeln dominerar dalmåleriet, som blomstrade kring Nedansiljan mellan 1770- och 1870-tal, är ingen underdrift (Andersson 2007:142–

145). I den tidiga forskningen om dalmåleriet var det främst motivens förhistoria som var av intresse, som i Svante Svärdströms länge normbildande *Dalmålningarna och deras förlagor* (1949) och det fokus som frågan getts även i senare publikationer. Frågan var vilka förlagor dalmålarna hade använt för sina motiv, då vägen sällan gick rakt från bibelberättelse till målning utan ofta tog omvägar via andra verk. I denna forskning, med Svärdström som ledande namn, kan man som läsare få intryck av att dalmålarna själva stod tämligen passiva inför sina högreståndsbaserade inspirationskällor.

Talet om ”förlagor” i anslutning till folkkonst för lätt tankarna till Hans Naumanns ”gesunkenes Kulturgut”, en *trickle-down*-effekt där ”högre” kultur tänks sippra genom de socioekonomiska lagren. Allmogens konst och kultur är en efterapning, förenkling och ofta missuppfattning av de högre ståndens kulturproduktion. Att allmogens kulturproduktion bara skulle vara klumpigt epigoneri kom dock att ifrågasättas redan i Naumanns samtid och tidigt höjdes röster för att se folkkonsten som en självständig estetisk kod, vilket kommit att leda till att man i den samtida forskningen försökt utgå från allmogens egenart (Knutsson 2007:78). Det är alltså inte att förvåna att intresset för förlagor svalnat i senare forskning.

Frågan i sig är dock inte ointressant. Folkkonstens, i det här fallet de dalmålade väggfältens, förlagor vittnar om folklig religiositet och dess förutsättningar liksom allmogens kulturella och litterära referenser. Roland Andersson skriver angående dalmålarnas motivurval:

39 % av registrerade dalmålningar skildrar ämnen från [Nya testamentet]. 30 % av motiven är hämtade från Gamla testamentet med de apokryfiska skrifterna... För en liten del av målningarna 3 % finns förebilden i annan religiös uppbyggelselitteratur (Andersson R. 2007:145).

Andra motiv kan vara blomsterurnor, kungar, Napoleon, ålderstrappan, allegorier eller vardagsscener. Över 70 % av motiven är dock hämtade ur religiös litteratur. Dalmålarna var vanligen jordägande men fattiga bönder i Rättvik och Leksand (ibland i närliggande socknar som Bjursås) och målade generellt utan hjälp av präster² (Andersson R. 2007:126–127). Det ger oss alltså en inblick i vad de själva tog till sig av och förde vidare.

Frågan om förlagor i folkkonst kan ställas som en undersökning av svenska bönders kulturkonsumtion och -produktion. I den här artikeln berörs dels denna klassiska fråga om textförlagor där en del material belyses ånyo men framförallt angrips andra ”förlagor” i bredare bemärkelse som hittills hamnat i skymundan: religiös praxis, lokala seder och den läskunnighet vi nu vet utmärkte den svenska allmogen.³ Frågan om förlagor, som även återfinns i forskning om sydsvenskt och hälsingskt måleri, har sin relevans men behöver omformuleras vad gäller teori och breddas vad gäller material. De teoretiska perspektiven på förlagor och relationen mellan högrestånds- och allmogekultur berörs avslutningsvis. Förlagan som styrande tematik i mycket forskning om folkkonst problematiseras. Vi behöver snarare ställa oss frågan vilken kultur, vilken religiös praktik och vilken litteratur som kommer till uttryck i dalmåleriet. Nils-Arvid Bringéus skrev 1991 ett belysande bidrag till studiet av Bibelns verkningshistoria, ”Bibeln på bondens vägg.” Där påtalar han att det sydsvenska bonadsmåleriet i sig är en form av bibelreception, en bibeltolkning som sker på stugväggen. Bibeln står onekligen i dalmålarnas litterära epicentrum. Den kommer dock tillsammans med annan litteratur och andra religiösa faktorer. Man kan, i Bringéus

fotspår, tala om en religiös livsvärld på bondens vägg, där bondens levda religion dels kommer till materiellt uttryck, dels också förstärks och påverkas av interiörmåleriet, dess motiv, tolkningstraditioner och estetiska kod.⁴

Svärdström och figurbiblarna: ett komplement Dalmåleriforskningen började på allvar på 1940-talet med Svante Svärdström, landsantikvarie i Kopparbergs län⁵ (Bringéus 1995:113). Hans upptäckter inbegrep flera av dalmålarnas förlagor, vilka var klart äldre än den gustavianska tiden då dalmåleriet tog fart.⁶ Den viktigaste källan till förlagor är Gustav II Adolfs bibel från 1618 och dess illustrationer, tryckta med klichéer kopierade från tryckstockar från det tyska språkområdet.⁷ Konstnären var Jacob Mores (fl. 1540–1612), en nordtysk guldsmed och gravör som tillverkade dem för den så kallade Bartherbibeln 1588 (Svärdström, 1949:45). Hans anseende i Tyskland framgår av vad Harry Schmidt skrivit: ”Bei Jacob Mores handelt es sich um den berühmtesten Goldschmied Hamburgs, ja Norddeutschlands in der Zeit der Renaissance” (Schmidt 1964: 111).⁸ Det är frågan om praktfulla bilder, 134 illustrationer till Gamla testamentet, sex till Nya testamentet och 25 till Uppenbarelseboken, som kom att få stor spridning på den svenska landsbygden.⁹

Detta är inte för att Gustav II Adolfs bibel i sig blev särskilt spridd. De inköpta klichéerna kom dock att återanvändas till två andra verk. Det första av dessa var den så kallade *Figurbibeln* vilken trycktes första gången 1707 av Henrik Keyser III och som innehåller bilder ur, sammanfattningar av och hänvisningar till Bibeln. Den trycktes igen 1739, bearbetad av Sven Johansson Digelius (1711–1755), nu med 56 nytestamentliga bilder, tagna från Mores men kopierade som träsnitt. De här så kallade postillabilderna utökade bildutbudet för Nya testamentet avsevärt. År 1777 utkom den en tredje gång (Svärdström 1949:48–53).

Samma klichéer användes återigen 1727 till den svenska utgåvan av rektorns i Hamburg,

Johann Hübners (1668–1731), *Två gånger Två och Femtio Utvalda Bibliska Historier Utur Gamla och Nya Testamentet*, i översättning av Johan Nibelius (1699–1771), konsistorienotarie i Västerås. Detta verk, uppdelat i två serier à femtiotvå parafrastrerade bibelberättelser med pedagogiskt material, hade i det tyska originalet inga illustrationer men de svenska utgåvorna var ofta försedda med bilder från de inköpta klichéerna. Verkets popularitet kom att bli sådan att senare tiders pedagoger gärna ondgjorde sig över den vida spridda ”tanklösa utanlexläsning” det användes för (Svärdström 1949:59).¹⁰ Det överlevde dock i tryck ända fram till 1884.¹¹

Det är framförallt genom de här två verken som Mores illustrationer kom allmänheten till del.¹² I fall på fall har man kunnat belägga att det är de som legat till grund för olika dalmålningar, och ibland har man även kunnat fastslå att det är just via figurbibeln eller Hübner de kommit. Ett exempel som Svärdström nämner men inte tycks ha känt till bakgrunden till är illustrationen till Genesis 1. Mores har illustrerat skapelsen som ett myller av djur kring Gud, omgiven av en mandorla. Det var dock inte så läsaren mötte sin skapare i senare utgåvor: någon gång efter 1657 måste den gamla klichén ha slitits ut och en svensk formskärare – OL – har gjort en version där Gud ersätts med en strålgans och hebreiskans \aleph , yud, J/I, den första bokstaven i Guds namn.

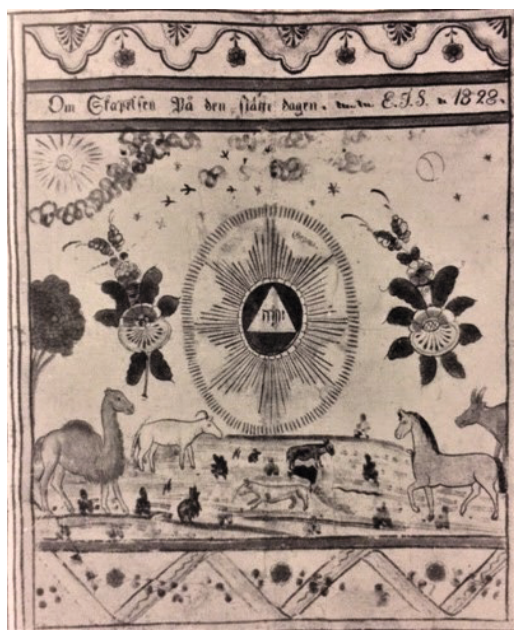
Det här exemplet pekar på styrkan i Svärdströms forskning, även om han själv inte nämnt de olika versionerna. Att det är just Hübner eller Figurbibeln som Kers Erik Jönsson (1802–1851) år 1828 använt sig av kan vi sluta oss till av det faktum att de trycktes med denna nya version.¹³ Mellan kameler och rosor har Kers Erik Jönsson, som följer Moresbilden, inte målat Gud, utan hebreiska bokstäver. Han har förstätt vad tecknen syftar på för han har präntat – överraskande väl – Guds namn JHVH och förtydligat med ”Gud” och ”Geowa” (”Jehova”) på ömse sidor. Man kan alltså se att det är en figurbibel eller Hübner som legat till grund för målningen och inte en bibel, vilket säger något om vilka texter målaren haft tillgång till. Den

1. Mores illustration av 1 Mos. 1.

2. Mores illustration av 1 Mos. 1.

3. Kers Erik Jönssons målning av 1 Mos. 1. Ur Svärdström 1944.

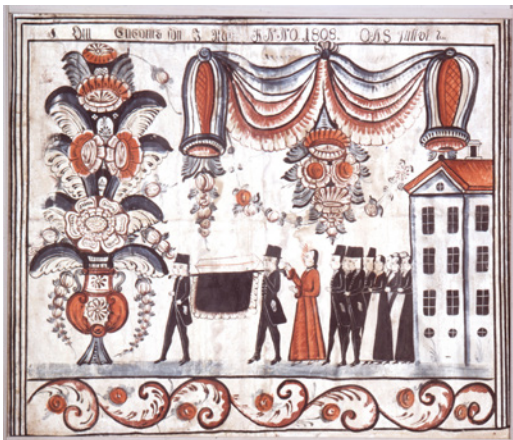
här ändringen skedde på svensk mark och motsvarande målning hade inte kunnat uppstå utan den. Detta är en av de slutsatser jag anser att man faktiskt kan dra utifrån Svärdströms forskningsprogram än idag. Vi behöver dock inte begränsa oss till tryckt material.

Livet (och döden) som förlaga

Det finns somligt utanför texten och här bör man påminna sig om det traditionsnät av text, ritualer, trosföreställningar och andra religiösa praktiker som utgjorde en målande bondes värld. Den ena sortens förlaga behöver inte utesluta en annan utan de kan tvärtom förtydliga varandra. Ett sådant fall har vi i mötet mellan tryckt och ”levd” förlaga i Back Olof Anderssons målning av änkans döda son i Nain, hämtat ur Lukas 7:11–35. Motivet i sig

4. Mores illustration av Luk. 7.

5. Back Olof Anderssons målning 1808. Foto: Olle Nordling, Leksands lokalhistoriska arkiv.

grundar sig tydligt på en av Mores postillbilder men hos Back Olof Andersson och ett par andra Leksandsmålare som Jufwas Anders Ersson ges scenen bokstavligen ett lyft eftersom bären bärs högt uppe på kistbärarnas axlar – ett signum för en begravning i Leksand, där den döde lyftes upp och bars in på kyrkogården när klockorna ringde samman till högmässan (Jobs-Björklöf & Björklöf 1982:21). Jesus stöter liksom i Lukasevangeliet på ett gravfölje, men i Leksand snarare än i Nain.

I det rituella livet fanns det en bok som dominerade klart starkare än Bibeln, nämligen vad Esaias Tegnér (i Wallins utgåva) kallade ”himlens ordbok”: psalmboken. Detta kan förvåna om man tänker sig psalmboken som ett sånghäfte för kyrkan. Så såg dess funktion dock inte ut förr: psalmboken växte delvis fram ur *manualet*, en samling bibeltexter och from litteratur som gavs ut i många versioner, särskilt inom det militära. Genom den starka lutherska tendensen att involvera hela församlingen i kyrkans sång ledde manualerna fram till Svedbergs psalmbok vilken kom att dominera livet, inte bara i kyrkan utan även i hemmet. Psalmboken användes morgon och kväll under husandakten liksom under arbete på åkern eller vid spinnrocken. Ett odöpt barn skyddades mot oknytt med en psalmbok och ur psalmboken valde man även den ”döders” som lästes vid en själarिंगning. Om ett djur blev sjukt kunde man mata det med en sida ur psalmboken och i ljuset av årets första nymåne kunde man använda den för spådom. Den kunde vara rikt dekorerad, med pressade blommor eller kryddor instuckna mellan bladen, och burens till kyrkan i ett särskilt handkläde (Bringéus 2005:107–112; 115–118). Hilding Pleijel påpekar hur oerhört spridd psalmboken faktiskt var: ”Den viktigaste boken i det gamla bondehemmet var psalmboken. Som ett bevis för dess ’popularitet’ kan nämnas att den av dalfolket så älskade 1695 års psalmbok trycktes i 250 upplagor — i hela 1,5 milj. ex.— fram till nästa utgåva 1819” (Pleijel 1970:141).

6. Detalj ur målning av Jufwas Anders Ersson 1812, idag i Ullvi bystuga. Foto: Ostwald Au-Yeung.

Vad detta innebär är att dalmålarna levde med, läste ur och kunde recitera ett ansevärt textmaterial genom vilket även Bibeln kom med: evangeliets texter var nog ofta kända genom de "evangeliepsalmer" som sammanfattade och lade ut söndagens text (Olsson 1995:161). Det var inte heller ovanligt att man ägde en egen psalmbok, då man kunde få den i förlovningsgåva. Att den finns rikt representerad i dalmåleriet, även när motivet är hämtat ur Bibeln, bör därför inte överraska och ibland är det själva psalmboken som illustreras, som i de Leksandsmålningar som visar hur sockenbor sjunger under ledning av en ängel, med citatet ur Sv.Ps. 127:3:¹⁴ "Thet himmelska härskap med höga röst be- gynte med Ängeln siunga."

En intressant serie dubbla referenser till Bibeln och psalmboken kan man hitta i Jufwas Anders Erssons bild av profeten Jonas bättringspredikan i Nineve hämtad ur Jona 3, från 1812.

Profeten i fråga porträtteras som en mo-

dern präst och Nineve har blivit påtagligt likt Leksands kyrka. Texten som anger scenen är hämtad ur Sv.Ps. 309:14: "Si Nineve then store Stad, han gjorde bot, som Jonas bad." Bottemat förstärks ytterligare av att leksingarna/nineviterna sjunger ur Svedbergs psalmbok och tre psalmer finns uppskrivna på psalmtavlan i bilden: 232, 308 och 406. Sv.Ps. 232, "Hit, o Jesu!, samloms wi/at tit helga ord få höra", är en psalm före predikan (i detta fall den av Jona), Georg Thymus (1518–61) *Aufer immensam* (Sv.Ps. 308, "Wänd af tin wrede, Herre Gud, med nåde") presenterar själv sitt tema med all önskvärd tydlighet, och Sv.Ps. 406, "Herre Gud, för tig jag klagar", är en psalm om Guds dom över syndaren. Psalmboken finns alltså med både för att presentera den bibliska scenen och finns med i själva scenen som en tematiskt fördjupande metareferens (Svärdström 1974). Målaren fick för den här fördjupningseffekten lita på åskådarens liturgiska och litterära kunskap.

Rumslig fromhet: vad målningarnas placering säger om religiösa bruk

Många är de bibelmotiv som tagit vägen genom psalmboken upp på stugväggarna. Den oerhört populära liknelsen om vingårdsmanen ur Matt. 20 har gissningsvis ofta gått genom Sv.Ps. 202 ”En liknelse liuflig och klar” och den likaledes populära liknelsen om de tio jungfrurna ur Matt. 25 har filtrerats via Jesper Svedbergs Sv.Ps. 214 ”Himmelriket liknas wid tijo jungfrur”.

Just motivet med de tio jungfrurna finns mycket starkt representerat i sydsvenskt bonadsmålteri och förekommer även i så kallade jungfrutäcken från exempelvis Norge och Bohuslän. Det är även ett av dalmålarnas mest omtyckta motiv. Av nedtecknade dalkoraler är psalmen en av de mest populära och kan tävla vad gäller antal melodier med de psalmer som hörde till morgon- eller aftonsången. Denna oerhörda popularitet kan nästan bara förklaras genom att man tar levd religiös praktik med i beräkningen, i det här fallet bröllopet.

De visa och de fåvitska jungfrurnas kontext i Bibeln är just ett bröllop, där deras roll är att gå med bruden då brudgummen kommer till henne. Bildvävnaderna som ofta visar just

de tio jungfrurna hängs idag ofta upp som väggbonader men var ursprungligen, enligt Bringéus, säng- eller brudtäckten. De tio jungfrurna, fem av vilka fick bli brudtärnor, fanns alltså ibland med på täcket som brudparet kröp in under vid sängledningen: att berättelsens originalkontext – bröllop – inte glömdes av är förståeligt. Den blev ju ”aktiverad” hos folk varje gång den användes för bröllop – vilket ofta skedde till jul, då bonader hängdes upp i sydsvenska hem (Bringéus 1991:324–325; 1992:40). Detta kan även förklara varför motivet med bröllopet i Kana var så populärt både i Dalarna och i södra Sverige. Dalmålningarna var sällan lösa ”tavlor” utan rumsinteriörer i en av de två ”stugor”, rum, som utgjorde en parstuga. De målades vanligen i *arstuggu* i Dalarna eller den motsvarande *harrstugan* i Hälsingland (även om det finns exempel där *stuggu* eller även den oinredda övre våningen målats). Detta var det rum där man till vardags hängde dräkter men som tömdes och dekorerades till fest och husförhör (Andersson R. 1995:12–13). Ett av de vanligaste festtillfällena var bröllop så *arstuggun* var ofta målade för att inhysa just bröllop – det var inte ovanligt att man utöver att ha tillfälliga målningar rustade sin *arstuggu*

7. De tio jungfrurna, med citat ur Sv.Ps. 214. Jufwas Anders Ersson. Troligen 1790-tal.

just inför något barns bröllop och då lät måla den (Andersson R. 1995:18–20). Lämpliga motiv var då den bröllopstematik som fanns i de tio jungfrurna eller bröllopet i Kana.

Bröllopsstugan och liturgins rumsliga krav

Det kan vara värt att betänka vad det var för rum dalmålarna dekorerade. Det finns få exempel på kyrkorum dekorerade av dalmålare. Ett undantag är Yttermalungs kapell, vilket har en altartavla och dopinventarier som målades 1792 av Jufwas Anders Ersson och dennes bror.¹⁵ För att få en helhetsbild av vad som sågs som liturgiska rum måste man dock se till hur bröllopet var utformat. I äldre europeisk juridik var ett äktenskap inte fullbordat förrän parterna hade gått till sängs. Med tiden kom detta att bli en ritualiserad affär där bröllopföljet ledde paret till sängen. Michel de Montaigne skriver till exempel i 1500-talets Frankrike om hur han ledde en vän till sängs och sedan, då de kom in senare på natten för att ge paret bröllopssoppa, fick rycka ut för att avhjälpa ett samlevnadsproblem som (inte) hade uppstått (Montaigne 2012:100–101). Kyrklig vigsel påbjöds i Sverige först 1734 men då man ofta slog ihop bröllopstillfällena till ett par högtider på året var det sällan praktiskt för prästen att först viga åtta par och sedan följa med vart och ett av dem hem för att välsigna dem. Istället kunde man redan i Olaus Petris *Een handbock på swensko* utföra välsignelsen i ett symboliskt hem, ett ”brudehus” med en säng vid vilken brudparet knäföll. I Dalarna, där seden att gifta sig på gården aldrig blev vanlig, uppstod den ovanliga ”bröllopsstugan” som en gemensam bylokal (Erixon 1929:242–249).

Som Maria Björkroth påpekat gav det här juridiska förhållandet upphov till två lokaler, vilket påverkade dalmåleriets rumsliga utformning och kommersiella möjligheter.¹⁶ Ett annat sätt att uttrycka det på är att 1686 års kyrkolag med dess obligatoriska sängledning gav upphov till två liturgiska rum i Dalarna: kyrkan och bröllopsstugan, där prästen väl-

signade paret samliv och samvaro. I ett rum främst avsett för bröllop är det inte märkligt att motiv som bröllopet i Kana och de tio jungfrurna blir överrepresenterade. Stugorna var liturgiska eller i vart fall liturgiserade rum: där höll man husförhör och samlades för andakt och där hade man sängledning. Idén om vad som var ett rituellt rum var alltså inte *be-gränsat* till kyrkan, även om det var där man höll gudstjänst och bar sockendräkt (i senare tid ofta inte ens i böne- och missionshus)¹⁷ så bad och läste man Bibeln även hemma vid husandakt. Vigseln var inte heller bara en kyrkoritual utan behövde bröllopsstugan: ett liturgiskt rum som dalmålarna dekorerade.

Sockenkyrkan i dalmåleriet

Kyrkan var kanske inte det enda rituella rummet där rituella handlingar utfördes. Den var dock obestriddigen epicentrum i en sockens liturgiska liv. De målade dalabönderna levde inte bara med psalmbok och figurbibel. De

8. Leksands kyrkas brudport.

Foto: Gerda Söderlund.

levde även med mässan och med sin kyrkobyggnad. Både Rättviks och Leksands kyrkor finns avbildad som dalmålningar. 1700-talet, då dalmåleriet uppstår, var en tid präglad av liturgisk reduktion: båda kyrkorna vitkalkades och särskilt Leksands kyrka renoverades hårdhänt 1709–1711 av kyrkoherden Lars Siljeström. Det är intressant att notera att de rikare böndernas hem blomstrade av religiösa motiv just under en tid då kyrkorna blev allt vitare och tommare.¹⁸ Att målarna hämtade inspiration från sin egen sockenkyrka är tydligt från transponeringen av Jona från Nineve till Leksand ovan men det återspeglas även på andra sätt. När Winter Carl Hansson (1777–1805) avbildar gudstjänsten i Leksands kyrka omkring år 1800 är överskriften hämtad ur Matt. 6:33: ”Söker först efter Guds rike och hans rättferdighet Så faller eder allt theta till.” Svärdström skriver: ”Det är det ord... som får tänkas lagda i prostens mun, där han står och lägger ut texten uppe i sin predikstol” (Svärdström 1971:96). Vad Svärdström tycks ha missat är dock att detta citat pryder Leksands kyrkas södra port, den så kallade brudporten. Texten anger inte predikoämnet så mycket som platsen. Ibland märks sockenkyrkans närvaro i visuella detaljer: en av de vanliga bårderna hos Leksandsmålare är en lambrekängbård (se figur 3) hämtad från ljudtaket till predikstolen från 1756 i Leksands kyrka.

Den egna läsningen

För att avsluta undersökningen av förlagor är det viktigt att belysa en faktor som inte var helt känd då Svärdström var aktiv utan som började lyftas fram på allvar först på 1980-talet, nämligen allmogens läsande och läskunnighet.

Dalmåleriet var en konsttradition som till stor del gestaltade, refererade till och tolkade *text*. Detta hade synts även utan de textband som nästan alltid åtföljer motiven, även om dessa ger ovärderlig information om hur allmogen i Sverige innan folkskolan läste och tolkade text. Verken är prydda med citat, ofta

ur Bibeln, ibland ur andra verk. Konungarnas tillbedjan i Matt. 2 kan så få bildtext ur Laurentius Paulinus Gothus (1565–1646) bearbetning av 1200-talshymnen *Puer natus in Bethlehem*, Sv.Ps. 145:4: ”Af Saba Konungar kommo tre”. Det kan även finnas uppmaningar att gå till bibelstället ifråga och läsa på. Att man ofta kände till även tämligen obskyra stycken framgår av de avbildningar av Jesu väg till Golgata där ”Ruffi fader” avbildas. Detta är den marginella karaktären Simon av Kyrene som får hjälpa till att bära Jesu kors. I Mark. 15:21 omnämns han som fader till Rufus och Alexander, i övrigt okända karaktärer. Detta är en detaljupplysning som dalmålarna inte fått från psalmboken, figurbibeln eller Hübner. Det är något man måste ha noterat i Bibeln, möjligen genom egen läsning.

En av de första faktorerna detta vittnar om är läskunnigheten i Sverige (inklusive dagens Finland), vilken var så hög att det stundtals varit svårt att förmedla internationellt. I statistik som en av de stora pionjärerna i detta fält, Egil Johansson, tagit fram angående Västerås stift så låg läskunnigheten över 80 % redan 1750, vilket överensstämmer med statistiken för flera andra stift (Johansson 1998:84–87). Det är internationellt anmärkningsvärda siffror och det har tagit tid att förstå vidden av vad detta innebär för forskning inom andra fält. Det är också anmärkningsvärt eftersom vi lätt tenderar att koppla samman läskunnighet med faktorer som modernisering, urbanisering och formella skolor. När svenska folkskolan kom till 1842 hade dock svenskar redan kunnat läsa i åtminstone hundra år utan formella lärare, utan särskilt många skolor och utan någon nämnvärd urbanisering. Den industriella människan behövde en uppsättning kunskaper och färdigheter som den egna familjeenheten inte förmådde förse henne med. I och med 1800-talets omdaningar krävdes vad som kallas ”exo-träning”, alltså upplärning genom en extern aktör utanför hem och familj.¹⁹ Men dalmålarna hade vanligen inte gått i skola. Även om några av dem,

som Jufwas Anders Ersson, själva var lärare så hade de flesta lärt sig läsa på grund av 1686 års kyrkolag, vilken påbjöd läskunnighet genom familjen.²⁰ Det var inte främst prästen som undervisade socknens barn och även om klockare och sockenskolor underhållna av så kallat kronotionde fanns på sina håll så var det framförallt inom familjen man lärde sig läsa (Claesson 2015:128–29; Linge 1929:70, 103). Familjen var den primära pedagogiska förmedlaren och prästen, mer än att undervisa, säkerställde kvalitén via husförhören, genom vilka betydande socialt tryck utövades (Johansson 1998:88). Sverige var alltså sedan ett par generationer en läsande nation när dalmålarna började verka.²¹ Något som är särskilt intressant är dock att dalmålarna inte bara *läser* utan även *skriver*. Dessa gick nämligen inte självklart hand i hand. Man lärde sig läsa och först senare att skriva; läs- och skrivkunnighet överlappar mindre än vad man kan tro och in på 1900-talet var det inte ovanligt med äldre människor som kunde läsa men inte skriva (Johansson 1998:57–60, 87). Dalmålarna kunde dock skriva – ofta med förhållandevis god piktur – och blotta det faktum att man skrev visar att de förutsatte att beställare och åskådare hade behållning av text.

Textens teologi – och politik

Det finns alltså historiskt specifika karaktäristika för den typ av läskunnighet folk besatt. Dessa särdrag berodde inte bara på *hur* man lärde sig utan också *varför*. Läskunnighet var en kyrklig angelägenhet och syftet var inte så mycket pedagogiskt som religiöst. Läskunnigheten var inte ett självändamål och var inte heller främst förstådd som ett sätt att kultivera en god eller lönsam medborgare på, vilket grovt uttryckt skulle kunna sägas vara den senare folkskolans mål; den arbetades fram för att möjliggöra en viss typ av religiöst liv.²²

Den var helt enkelt en förutsättning för folks religiösa praktik; de kunskaper lutherska präster krävde var inte möjliga för gemene man att memorera. Tio Guds bud, Luthers lil-

la katekes, Swebilius förklaringar av lilla katekesen, hustavlan, de ”sju botpsalmerna” (Ps. 6, 32, 38, 51, 102, 130, 143), trosbekännelserna och morgon-, afton- och bordsböner var ett så omfattande material att man behövde text som minnesstöd. På dessa kunskaper tillkom sedan psalmboken och, om än ofta indirekt, Bibeln. Läst material och inlärt material gick ofta hand i hand. Man behövde läsa för att kunna uttyda psalmboken men att sjunga en text var ett sätt att koppla samman innan- och utantilläsning då de inledande psalmerna i psalmboken undervisade i just katekesen, trons *symbola* och Fader vår. I internationellt perspektiv kan den kritik Carl Jonas Love Almquist gav 1838 i *Svenska fattigdomens betydelse* snarast ses som oavsiktligt beröm: ”Till bondfolket tränger ingen annan skrift ännu än psalmboken, katekesen och stundom bibeln” (Mortensen 1909:298).

När det kom till Bibeln var det inte bara frågan om att dechiffrera text utan om att säkra sin egen salighet. Textens värde låg inte främst i dess litterära kvalitet utan i dess ställning som Guds ord. Genom att uppenbarelse kom i form av en text så behövde man inom protestantisk teologi med dess fokus på Bibeln som primär mötesyta med Gud lära sig läsa för att, något tillspetsat, få reda på Guds vilja. Det var inte nödvändigtvis att läsa själva Bibeln som var målet – reformatorernas vilja att föra ut Bibeln till gemene man har kraftigt överdrivits – men av vikt var att kunna tillgodogöra sig dess innehåll, ofta filtrerat genom pedagogiskt material som katekeser eller Hübner och figurbiblar. Det är utifrån detta teologiska perspektiv som skrivförmåga inte prioriterades. Det var aldrig frågan om ett politiskt ideal att skapa en informerad aktiv samhällsmedborgare utan ett teologiskt ideal att skapa en informerad passiv mottagare av Guds ord (Claesson 2015:26). Målet var fromhet, medlet var läsning, eller som det uttrycks i kyrkolagen: att barn, drängar och pigor skulle ”se med egna ögon vad Gud i sitt heliga ord bjuder och befäller” (Pleijel 1970:56).

I läskunnighetsforskningen har det tidigare så självklart förutsatts att läskunnighet och modernitet hängt ihop att svenskens brist på ”modernisering” måste ha berott på något fel i hennes läskunnighet. Birgitta Odén skriver 1975 att: ”eftersom utbredd ’kyrklig’ läskunnighet under nästan ett århundrade inte förde vårt land närmare ’modernisering’ [måste det] ifrågasättas, om den kyrkliga folkundervisningen lett till den medvetandegörning, som är förutsättningen för moderniseringsprocessen” (Odén 1975:42). Att läskunnighet inte automatiskt ledde till ”modernisering” måste bero på att det inte var *riktig* läskunnighet (eftersom den automatiskt skulle ha moderniserat läsaren ifråga), att den inte var integrerad, inte av tillräckligt hög kvalitet eller, som i fallet med en något äldre dansk forskningstradition, att det inte handlade om ”aktiv läsning” utan bara läsning av ”känd text” (Markussen & Skovgaard-Petersen 1983: 51). Det har dock visat sig med åren att ”den svenska anomalin” inte bara bestod i dess utbredning eller dess egalitära fördelning klass-, region- och genusmässigt utan även i mängden tillgänglig text. Utöver katekes och psalmbok tillkom böne- och andaktslitteratur och ibland även Bibeln (Lindmark 1993:18–19). Läskunnighetens syfte var dock aldrig att modernisera läsaren eller att göra henne mer socialt eller professionellt mobil, utan att frälsa henne. Det finns förstås faktorer som komplicerar Johanssons fynd, inte minst att man i senare forskning kunnat se att även Danmark-Norge tidigt uppnådde tidig läskunnighet och inte låg så långt efter Sverige-Finland som Johansson och forskare kring honom hade tänkt sig (Guttormsson 2012). Det är förstås inte heller så att protestantism självklart leder till tidig läskunnighet och inte heller var teologi den enda faktorn. Men läskunnigheten i sig är högst signifikant.

Förmågan att kunna tillgodogöra sig text spillde nämligen över i bruk som låg på det skrivna ordets marginal: på landet läste församlingen ofta efter prästen vid läsningen av söndagens episteltext och vissa böner (Liedgren

1946:14). Som exempel på hur läsning påverkade resten av ens liv kan anföras att läskunnighet krävdes inför konfirmationen, utan vilken man inte fick ta emot nattvarden eller gifta sig. Även vid lysningen inför vigsel förhörde man av prästen (Bringéus 1969). Läskunnighet var alltså ett villkor för såväl nattvard som giftermål.

I fallet Leksand – en socken känd sedan 1600-talet för sin kyrksamhet – är just nattvarden en indikator på andra förhållanden. I kommunionböckerna från 1720, i vilka man antecknade alla sockenbors nattvardsgång vid skriftermålet, sammanfaller antalet kommunikanter per by praktiskt taget med antalet vuxna. Man hade nästan hundra procentig kommuniondeltagande och nattvard med femhundra deltagare verkar ha varit vanligt.²³ Att det kunde ta tid vittnar den danske författaren Frederik Barfod (1811–96) om då han besökte Leksand på 1860-talet och häpnade över att gudstjänsten pågick i fem timmar – på skriftermålet (Rönnegård 1968:141–142). Av ekonomiska skäl fick man ta ut en särskild vinpeng för vinet, som man årligen drack arton ankare (cirka 700 liter) av (Jobs-Björklöf & Björklöf 1982:19). Utan grundläggande läskunnighet hos sockenborna hade det här religiösa

9. De tre lutherska stånden med tillagd kvinnlig representation. Foto: Olle Nordling, Leksands lokalhistoriska arkiv.

livet varit omöjligt. Läskunnighet var vägen till sakramentet och sakramentet var navet i den kyrksamhet som målarna levde i. När de skriver av sin egen kyrkport, citerar hustavlans sista mening – ”När hwar och en sin syssla sköter, så går allt wäl, ehwad oss möter” – eller avbildar dess tre lutherska stånd, det kyrkliga, det styrande och det husliga, visar de på själva förutsättningen för sin religiositet: läskunnighet.

Att Bibeln lästes vet vi. Man ser i personaleböckerna att Bibeln ständigt hade läsare. Redan 1703 kan man i Leksand om den nyss avlidne Per från Klockarberg läsa anmärkningen ”kunde väl läsa i bibeln”. Flera sockenbor får liknande anteckningar: ”läste alltid sin bibel”, ”flitig läsare av Guds ord”; ”Flitig i Guds ords betraktande”, ”älskade läsa bibeln”, ”flitigt läst Guds ord dagligen” fram till åtminstone 1781. Det nämns någon eller ett par så gott som varje år, så folk läste också Bibeln självständigt (Rönnegård 1968:134–136). Det vore dock en överdrift att påstå att Bibeln var vanlig lektyr. Psalmboken var den vanligt spridda boken, därefter populär andlig litteratur. Vad gäller uppbyggelselitteratur så återfinns i dalmåleriet exempelvis den för svensk pietism så viktiga Heinrich Müllers (1671–75) *Himmelska Kärlekskyss* i 1750 års illustrerade utgåva tidigt, framförallt hos Rättviksmålare som Målar Erik Eliasson men även hos Leksandsmålare som Jufwas Anders Ersson i en triptyk från 1790-tal. Inte heller saknades Johann Arndts populära *Paradis lust-gård* (Svärdström 1944:40–45).

Detta utbud kom att ändras då Brittiska bibelsällskapet under 1800-talet lät trycka omkring *tre miljoner* biblar, ungefär lika många som det fanns svenskar (Pleijel 1941:38–44). Vad detta betyder för dalmåleriets del är att det litterära ”ekosystemet” för en bonde under det sena 1700-talet delvis såg annorlunda ut än hundra år senare, men en diakron iakttagelse jag gjort är att det är sällan ett motiv försvinner ur målarnas repertoar när det väl etablerats; traditionen blir tidigt självgenere- rande och kumulativ.

10. Jufwas Anders Erssons änglaskåpsång, idag på Fräsgården, Leksands kommun. Foto: Ostwald Au-Yeung.

Muntliga religiösa traditioner i dalmåleriet

Att man kunde läsa betydde dock inte att läsandet dominerade hela det religiösa livet. Prästen hade visserligen en kyrkohandbok att förhålla sig till men utöver psalmerna var liturgin en muntligt ihågkommen aktivitet – några tryckta agendor hade man inte att förlita sig på. Även utanför liturgin fanns muntligt traderade böner, ibland utan det stöd som en tryckt liturgi ändå gav. Ett sådant exempel är Jufwas Anders Erssons ”änglasång”. I fotändan av ett sängskåp från Nordibyn, Äppelbo, i Västerdalarna har Jufwas Anders Ersson på 1790-talet målat ett motiv som är unikt bland bevarade dalmålningar: tolv änglar som omger en triangel med tetragrammet, Guds fyrbokstavsnamn på hebreiska.²⁴ Ovanför står skrivet en aftonbön:

Går jag till sängs med tolv Guds änglar, Twå till hand, och två till fot, två till hwarje ledie mot Twå mig wäcka, två mig söfwa, två mig fölia på rätta vägen in Till Guds Paradis.

Motivet är målat så att man ser dem framför sig om man går till sängs halvsittande. Detta

är av allt att döma ett folkligt motiv. Jufwas Anders Ersson var visserligen inte obildad (av personalieböckerna framgår det att han var en uppskattad lärare och i bouppteckningen efter hans död listas inte färre än fjorton religiösa böcker, däribland en Bibel) men bönen är inte hans skapelse. Den var spridd åtminstone från Ångermanland till Skåne och finns belagd sedan 1668 (Älvdalen), i flera versioner från olika landsändar (Ahnlund 1956:6–9, 13).

Den här ”änglabönen” var en populär, muntligt traderad bön som var spridd i stora delar av Europa i olika varianter. I det tyska språkområdet är den känd som aftonbön sedan åtminstone 1500-talet då Johann Agricola nämner den i sin *Sprichwörtsammlung* från 1529. Idag är den mest känd som den tyska godnattsången *Abends, wenn ich schlafen geh:*

Abends, wenn ich schlafen geh
vierzehn Englein um mich steh'n
Zwei zu meiner Häupten
Zwei zu meinen Füßen
Zwei zu meiner Rechten
Zwei zu meiner Linken
Zweie die mich decken
Zweie die mich wecken
Zweie die mich weisen
zu Himmelsparadeisen

Dess popularitet kan anas av att den på sina ställen omnämnts som ”gammul Fader vår” (Ahnlund 1956:14; Bringéus 1997:60). Den

blev aldrig del av officiell liturgisk praxis i något land – den danska teologen biskop Erik Pontoppidan d.y. (1698–1764) kallar den till och med ”en væridlös Bøn, som smager mere af Engledyrkelse end af Gudsdyrkelse!” (Pontoppidan 1923). För att återvända till Dalarna drygt sjuttio år efter att Jufwas Anders Ersson skrev ned den så har vi Fredrik Reinhold Arosenius som i sin *Beskrifning öfver provinsen Dalarne* från 1862 nämner att han i Rättvik stött på den i hans tycke ”rent katolska bön” man bad då man sjöng ut ett lik från gården och som även användes dagligen:

Om aftonen när vi till sängena gå, Begynna vi på Jesum att kalla, Så går det os väl både till kropp och själ, Om lyckan vill med oss stånda. Hvem lyser i detta hus? Det är Jesus Christus allt med sitt ljus. Hvem hafver diktat psalmen? Jungfru Maria.

Och Gud bevar oss allesamman. Gud bevar båd' barn och blomma. Gud låt icke döden för dörren stå. Gud låt icke synden i huset ingå. Den psalm vilje vi sjunga Hvar afton vi till sängena gå. Så följa oss alla Guds englar...

Två till hand och två till fot, två mig söfva, två mig väcka, två mina synder utsläcka, två mig visa till himmelen, till Guds hus, till far och mor, till syster och bror, som i himmelen bor...

Den som läser denna bön tre gånger om dagen med rätt andakt och eftertanke han skall få syndernas förlåtelse, om de vore flera än sandkornen i hafvet och grässtråna på marken, genom din son Jesum Christum. Amen (Arosenius 1862:41).

Norråla, Hälsingland (1673)	Rogsta, Hälsingland (1705)	Moheda, Småland (1863–8)
Jag går till sängs med tolf Gudz änglar:	Jag går till sängs med tolf Guds änglar,	Denna lilla bön vilje vi sjunga
två til hand, två til fot,	Två till hand och två till foot,	Tre gånger, förr än vi gå till sänga,
Två til hvar ledamot:	Två till hvarje ledamot,	Så följa oss alla Guds änglar.
Två mig söfva, två mig väcka,	Två mig söfjer, två mig väcker,	Två till hand och två till fot.
Två mina synder släcka,	Två mina synder släcker,	Två till hvar mitt leda-mot.
Två mig visa vägen till paradiset.	Två äro the mig vägen vijs	Två mig söfva. Två mig väcka.
Guds ord och amen.	Till thet eviga Paradis.	Två mig föra i Guds paradis
		Och mina synder övertäcka.

Den här bönen tycks ha utvecklats ur 1400-talets *ars moriendi*-böner där man åkallade änglar – särskilt Mikael, Rafael och Gabriel – eller de fjorton nödhjälparna, medeltida tyska helgon, för att försäkra sig om en trygg hädanfärd (de Vries 2006; Rölleke 2007). Det är alltså frågan om en bön, som aldrig var del av den offentliga liturgin, och som har överlevt i muntlig form (på svenska) i vad som lär vara åtminstone trehundra år.

Änglabönen är förstås inte den enda muntliga bönen folk använde sig av – det fanns en uppsjö av böner och signaler som traderas muntligt, som de många varianterna av signalerna ”Jungfru Maria gick i gräset...” eller ”Jungfru Maria satt på en stol...” som återfinns i landet. Andra traditioner som går utöver det rent textstödda kan vara de symmetriska kompositionerna av de tio jungfrurna, som återfinns sedan åtminstone 1600-tal i Norge (Nodermann 1997:33). Liknande symmetri återfinns även i det äldre sydsvenska bonadsmåleriet liksom i de vävda brudtäckena med de tio jungfrurna, som funnits såväl i Bohuslän som södra Sverige (Bringéus 1991:324–325). Här verkar ett äldre senmedeltida bildspråk triumfera över andra källor som exempelvis Mores. Som Maj Nodermann har påpekat så bibehöll svenska allmogen också många medeltida kyrkobruk i sin konst, som sankt Göran, i såväl sydsvenskt som dalskt måleri; i hälsingemåleriet förekommer allegoriska porträtt av de sju dygderna, motsvarande de sju dödssynderna, även på 1600-talet, och rester av motiven överlever även hos den Delsbobaserade allmogemålaren Gustaf Reuter (Nodermann 1997:130, 226–230; Bringéus 1996:20).

Att äldre bruk överlevde länge illustreras kraftfullt av Pleijels uppgift att sockenborna i en dansk by brukade buga eller niga för en tom vägg i kyrkan. Först vid en restaurering av kyrkan kunde detta märkliga beteende få sin förklaring då det visade sig att det på den platsen i förreformatorisk tid hade funnits en nisch med en bild av jungfru Maria.

11. Dörrväktare. Foto: Olle Nordling, Leksands lokalhistoriska arkiv.

Sockenborna hade förstås glömt av detta men hade ärvt seden att visa respekt för den platsen i kyrkan även efter att Maria hade försvunnit (Bringéus 1997:156).²⁵ Detta är egentligen inte så förvånande då man i Sverige länge fortsatte med medeltida kyrkobruk som hade varit otänkbara i många andra protestantiska länder, såsom relikprocessioner, elevation av nattvardselementen och helgondagar (Selvén 2017:141–142). Man fortsatte att hedra Sankt Olof och sankt Erik, om än på nya och mindre intensiva sätt, och även sankt Göran och vissa andra helgonlegender kom att överleva. Ett annat exempel som går tillbaka på äldre traditioner är sankt Knut, den beväpnade

och ibland även uniformerade dörrvaktaren som målades intill dörren, ofta med text i stil med ”Jag heter Knut. Den som ei låter wäl han packe sig ut”. Detta motiv finns runtom i Mellansverige, med gott om exempel även från Hälsingland och går tillbaka åtminstone till 1600-talet (Svärdström 1944:68) Även dessa mer eller mindre inofficiella och muntliga traditioner avspeglas i folkkonsten.²⁶

Vertikalt eller horisontellt? Några teoretiska perspektiv

Vi har sett att den svenska landsbygdsbefolkningen kunde läsa, tillgodogöra sig information och i någon mån även nyheter och kultur vid sidan av det som kom via prästen, även om predikstol och prästgård med rätta lyfts fram som teknologiska och kulturella katalysatorer. Man var egna rituella aktörer som i en del avseenden var mer religiöst självständiga än idag i det att man hade sina egna folkliga ritualer i familjen, på gården och fäboden och kring vilka man besatt sin egen expertis. I Siljansområdet bar man sockendräkter som var detaljerat kodade enligt det medeltida kyrkoåret (något prästens liturgiska kläder inte längre gjorde på 1700-talet). Psalmboken läste man i hemmet och sjöng till egna melodier. Bibeln var inget vanligt verk men inte heller något man skyggade för. Att tala om förlagor är utifrån alla de faktorerna något som måste göras med försiktighet då allmogens kulturella intag var både mer aktivt och mer kvantitativt omfattande än vad som alltid stått klart i äldre forskning. Problemen med perspektiv som utgår från att kulturuttryck sipprar ned vertikalt från de högre stånden är en känsla som Svärdström, även om han utgår från tanken om det sjunkna kulturgodset, ibland ger uttryck för. Han var förstas medveten om att Mores bilder förvandlades i dalmålarnas händer. Han skriver angående ”denna folkliga översättningsmetod” (Svärdström 1949:72):

Dalmålningarna erbjuda genom sin individuella egenart en mångfald möjligheter att närmare lära känna beskaftenheten av de omvandlingsprocesser, som ständigt inverka på folkkonsten. Ytterst är

motsättningen mellan bygd och yttervärld orsaken till den assimilation av främmande element, som därunder äger rum” (Svärdström 1949:72–73).

Han påpekar, angående denna ”kulturinsats som inte bör underskattas” hur ”[d]en italienska renässansens formspråk, förmedlat av nordtyska bildmakare på 1580-talet, översattes genom 1800-talets dalmålare till genuint leksands- eller rättviksmål” (Svärdström 1952:45). Inom sitt perspektiv tycks det som om Svärdström brottades med insikten att kulturpåverkan inte alltid behöver förstås som en vertikal rörelse ovanifrån och nedåt utan också kan ses som en horisontell rörelse mellan olika områden. Även när dalmålarna utgick från förlagor så kände de sig fria att göra ändringar: vingårdar kunde bli mer bekanta humlegårdar, kompositioner kunde stilanpassas och detaljer läggas till eller tas bort efter behag.²⁷ Samma självständighet gäller förstås även folkkultur från andra områden.²⁸ Det finns exempel på när man tydligt tagit intryck av eller försökt kopiera högre ståndskultur: det rödrandiga snörlivet i Leksands kvinnodräkt är en imitation av engelska kalminkyger (Alm 1923:43; Odstedt 1953:209). Men perspektivet att folkkultur tog emot högre ståndskultur uppifrån, vilket fortfarande kan göra sig gällande, inte minst i mer populärt hållna framställningar, missuppfattar dels hur kulturellt brokigt Sverige var, dels de maktförhållanden som rådde då vad vi kallar ”folkkultur” blomstrade som mest (1700- och 1800-talen), med bondeståndets ökande makt från en europeiskt sett redan mycket stark position (Hellspong 1994:83). Även om den gustavianska tiden i efterhand kan beskrivas som en övergångstid mellan den tidigmoderna staten och nationalstaten, där den av Gustav Vasa inledda ”vertikala integreringen” intensifierades, så var Sverige fortfarande ett i hög grad ”horisontellt” samhälle där bygd, skråanslutning eller andra lojaliteter gick före den hierarkiska, nationella identifikationen (Lindberg 2002:8–12).

Vad gäller gränserna mellan inre och yttre kan det *en passant* vara värt att påpeka en faktor i framställningen av personer och miljöer. Dalmåleriet associeras ofta med den närhet som finns mellan Bibel och socken: tre vise män i uniform kommer till jungfru Maria i förkläde och bindmössa. Detta är dock en *tendens*, inte en regel: Jesus är ofta ”historiskt” klädd och städer som Jerusalem består av urbana stenhus, inte timmerstugor. Det är också ovanligt med sockendräkter. Maj Nodermann noterade detta men överdrev en annars viktig poäng:

Först skall noteras att den folkliga kvinnodräkten är helt neutral över sockengränserna: bindmössa, kjol, tröja och förkläde. Inte någonsin framträder en Rättvikskulla i den karaktäristiska toppiga mössan och den tvärandiga frambreddan (förklädet) (Nodermann, 1995:97).

Här har Nodermann dock fel för sockendräkter syns redan i Jufwas Anders Erssons familjetavla (1811–17) och i Hjelt Per Perssons brudtåg (1846), för att nämna två exempel där man tydligt kan se Leksandsdräkten. I en målning från 1829 kan man även se just en Rättvikskulla i gråhätta och kjol med bredda (Mickels 2019:18). Vad gäller Bibelns figurer så är de ofta från samma värld som dalmålarna själva – men de är ändå utsocknes (Hazelius-Berg 1983:31). Perspektiven på äldre folkkultur lider ibland även av en viss optisk illusion när det kommer till just Dalarna, som under nationalromantikens tid utmåldes som det jungfruliga, oförstörda Sverige. Dalmålarna var dock inte isolerade naiva målare utan var kända för att ha rest runt i landet på herrarbete, en nödvändighet då arvslagen i Dalarna innebar att arv fördelades mellan alla barn istället för genom primogeniturprincipen. Detta ledde till jordägande, röstberättigade (åtminstone till by- och sockenstämma) bönder, men också till bisysslor då jordplåtarna blev små. Dalarna var på många håll tungt industrialiserat mätt med tidens mått, inte minst vad gällde järnframställning men

även bomullsspånad, som startade redan 1742 med Falu bergslags manufaktur och snabbt fick många efterföljare i såväl nedre som övre Dalarna (Thorell 1990:7–27). Dalmålarna bodde också i en bygd med täta förbindelser till rikets tredje största stad, Falun, med internationella kontakter (Montelius 1975:16–17). Där kunde dalmålare som Mats Persson Stadig i Bjursås stå i kontakt med skråmålare; i hans verkstad fanns material från Johan Nils Asplind, däribland skisser till dekorationer i landshövdingeresidenset i Falun (Nisser-Dalman 2007; Bondjers 2007a:54). Leksands, Moras och Stora Tunas socknar var alla regala pastorat, vilket betydde att kyrkoherden tillsattes av Kungl. Maj:t. Med andra viktiga församlingar som Faluns dubbelsocken och Hedemoras och Svärdsjöes socknar vilka tilldrog sig hovpredikanter, gymnasielektorer och andra högutbildade kunde man ofta ta till sig utbildning av personer som hade undervisat vid Uppsala universitet, Västerås gymnasium eller hovet. Man hade, tvärtemot vad som ibland hävdats, inga problem att komma i kontakt med professionella målare. Dels reste skråanslutna målare runt även då de formellt var baserade i en stad, dels reste *dalfolket* runt. Målarmästaren Albert Blombergsson (1810–75) berättar hur han 1832 träffade Lisserskers Olof Olofsson och dennes bror Lars då de tre arbetade med Söderala kyrkas interiör i Hälsingland. Blombergsson berättar själv hur han lärde dalkarlarna ”målarekonstens mysterier” och tycker sig ha haft ”ej heller ringa inflytande på lyftningen af den rättvikska målarskolan” (Folkesdotter 2002:20).²⁹ Exemplet Hans Wikström (1759–1833) är belysande. Född Börtas Hans Hansson i Övre Gärdsjö kom han med hjälp av sin välgörare kanslirådet Anders Schönberg på Åsberg i Österfärnebo att få utbildning vid Kongliga Målar- och bildhuggarakademien (Konstakademien). Som en av Gästriklands framträdande skråmålare är han intressant då han strikt taget enligt exempelvis Svärdsströms definition inte kan räknas som dalmålare,

men ändå ofta överlappar med dem vad gäller motivregister, kompositioner och användning av förlagor. Hos honom blir det tydligt att det inte kan ha varit så vattentäta skott mellan folk- och skråmålare. Han är på sätt och vis en professionell, skråutbildad version av en dalmålare, lite tillspetsat på den traditionens utkant³⁰ (Andersson, Bondjers, Knutsson, & Andersson 2007:221–230). Dalmålarnas användning av förlagor bör inte uppfattas som imitation, särskilt när man betänker att även skråanslutna målare – inte minst hälsingemålaren Paul Hallberg (d. 1789) – använde sig av förlagor och stöpte om dem efter marknad, utan att för den sakens skull uppfattas som passiva (Bringéus 1996:17). Dalmåleritraditionen var inte ”utsprungen ur folksjälen, resultatet av en slags opersonlig, kollektiv skaparakt styrd av en speciell folklig skönhetslängtan” utan byggde på aktiv kunskapsinhämtning och en egen stilkanon (Bringéus, 1992:37). Dalmålarnas stil var också tämligen självmedveten: flera av målarna, som Back Olof Andersson och Målar Erik Eliasson, uppvisar en helt annan stil då de inte målar för en kundkrets som förväntar sig ”dalasti”. De, liksom andra målare, förhöll sig till sin marknad. Detta blir tydligt inte minst i det beställningsbrev Mats Persson Stadig fick 1836 på en tavla:

hon skall vara 4 ark [ca. 130x100 cm] stor och målningen skall föreställa et altare 2 Präster en med mäss-hake och en med kappa samt nattvard folk – och folket bör vara något stort. Kunde Taflan bli färdig till Påsk och hit skickad till mig skall Pänningar straxt sändas...

Man målade det som sålde. Målningarna ger oss alltså även inblick i beställarnas önskemål. Dalmålarna var aktiva då bondeståndet var på uppgång och hävdade sig estetiskt, inte minst i det rika Hälsingland, och det låg status i att ha dalmålade möbler och rum, vilket förutsätter en balansgång mellan en igenkännbar ”stil” och impulser utifrån (Hellspong 1994:83–84).

Avslutning

Frågan om förlagor är något som dominerat forskningen om dalmåleri och efter Svärdröm har försök gjorts att vidga frågeställningarna. Dock bör frågan om förlagor kanske inte ses som en fråga om givande och mottagande där ”vanligt folk” var passiva inför vad de fick in utifrån utan snarare om vad som ingick i deras kulturintag. Perspektivet att högreståndskulturen är det indirekta upphovet till en förenklad folkkultursvariant kan, trots att det ofta argumenterats emot, fortfarande leta sig in i forskning om folkkultur. Det är dock att inta ett centralperspektiv på en tid då Sveriges ”centrum” omfattade ett fåtal procent av befolkningen och man fortfarande inte var juridiskt, språkligt eller kulturellt enhetliga. Att leta förlagor för att upptäcka vad det är för ”riktig konst” dalmålarna kalkerat sin folkkonst ovanpå är att missförstå allmogens självbild under den här tiden. Mer än att vara en skattjakt efter dolda källor kan frågan om förlagor ställas som ett kartläggande av vad en bonde i slutet av 1700-talet fram till mitten av 1800-talet tog till sig av och fann intressant och lönsamt att göra till sitt och föra vidare. Detta är en fråga som kan ställas i olika regioner och till olika samhällsklasser: hur såg det kulturintag ut som inspirerade en viss grupps visuella produktion? Inte bara text utan även ritualer och rum påverkade dalmålarna, men Svärdröms textfokus, om än i behov av komplettering, är inte helt missriktat då text var en del av dalaböndernas vardag. I deras läsning ingick inte bara Bibeln utan flera andra verk. Bringéus skrev om *Bibeln på bondens vägg*. Med utgångspunkt i detta kan man vidga omfånget och se att Bibeln finns på bondens vägg i sällskap med psalmbok, kyrkliga traditioner och ritualer och mycket annat.

Att folkkonst inte bara är avtryck av högreståndsinflytande och inte heller bara vittnesbörd om vad som lästes är något denna undersökning har velat belysa utifrån ett religionshistoriskt perspektiv, som ett bidrag till den forskning som redan gjorts inom detta på

den konsthistoriska och etnologiska fronten. Den är ett *uttryck för* och *en del av* den kulturella, litterära och religiösa vokabulär man besatt och vittnar om att man var aktiva läsare, psalmsångare och kulturskapare med ett eget referensregister. Det för- och tidigindustriella samhället var högst decentraliserat och även om det fanns en politisk hierarki så löpte de olika regionernas och ståndens kulturuttryck ofta parallellt. Man tog till sig av olika kulturuttryck och skapade eget utifrån det intaget. Det finns därför inte heller något representativt exempel på livet på landsbygden; en dalabonde levde under andra kulturella, språkliga och till och med juridiska förhållanden än en småländsk bonde. Dalarna och dess folkliga måleri går alltså inte att hålla upp som en *pars pro toto* för att tala om Sverige. Däremot går det att använda som ett av flera möjliga exempel på hur man kunde leva inom det rikets gränser som i dalmåleriets tidigaste faser omfattade Sápmi i norr och svenska Pommern i söder, Dalarna i väst och Karelen i öst, ett rike med en politisk och i viss mån religiös identitet men ännu ingen tydlig nationell identitet (Lindberg 2002:10–12). Mer än att vittna om ett vertikalt beroendeförhållande mellan högre och lägre klasser är dalmåleriets en spegling av en viss sorts religionsutövning i norra Svealand och södra Norrland, som formades av faktorer som den offentliga liturgin men även egna ritualer, lokala muntliga traditioner samt tillgodogörandet av läst text, stilideal från andra områden men också egna estetiska koder, centralt påbjuden juridik och lokala juridiska förhållanden och så vidare. Det vittnar om dessa förhållanden och påverkade dem även genom att ge dem estetiskt uttryck. I den här artikeln har dels materiella förhållanden som behovet av bröllopsstugor och de importerade klichéernas spridning samt censurering berörts, men även förhållanden som sockenkyrkans utseende och den lokala begravningsseden. Slutligen har Sveriges tidiga läskunnighet tagits med för att argumentera för att det var *bonden* som satte Bibeln och

dess religiösa värld på bondens vägg, själv och med egna tolkningar och perspektiv.

Sebastian Selvén, PhD Divinity

Ullvi Sågmyravägen 185

793 91 Leksand

Nyckelord: folkkonst, levd religion, dalmåleri, läskunnighetshistoria, Leksand, Rättvik

Noter

1. Ett stort tack till Gunnar Ternhag, Kersti Jobs-Björklöf och Kerstin Sinha, liksom till Leksands kulturhus. Tack även till Kungl. Vitterhetsakademien, Dalarnas Försäkringsbolags Kulturstiftelse, Ragnar och Birgit Åhléns stiftelse för konst i Dalarna samt Segelbergska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning.
2. Ett undantag är den äldsta kända interiören med dalmålningar: Backhansgården i Svärdsjö kyrkby, målad 1781 av Målar Erik Eliasson (1754–1811) från Lerdal, Rättvik, med sina avancerade motiv. Dessa lär ha valts av den då nytillträdde prästen Johan Schedwin (Bondjers 2009:49); (Hansson, Herzog, & Leon 1990:792–794).
3. Frågan är förstås inte död utan tenderar fortfarande att göra sig gällande i publikationer. Se som exempel från forskningen om sydsvenskt bonadsmåleri (Bringéus 2013:22–24).
4. För begreppet ”levd religion” som en kritisk nyansering av det äldre ”populär eller folklig religion” vilken försöker undvika en dikotomi mellan ”officiell” (normativ) religion och ”folklig” (icke-normativ), se pionjärverken (Hall 1997) och (Orsi 1985). För teoribildningar kring ”materiell kultur”, se (Tilley, Keane, Küchler, Rowlands & Spyer 2006).
5. För en forskningsöversikt för tiden innan Svärdsström, se (Jobs-Björklöf 1995).
6. Dalmåleriets uppkomst är en kronologiskt sett utpräglat gustaviansk företeelse, även om målarna använder sig av flera äldre element. Enligt Rune Bondjers var en viktig faktor i dalmåleriets snabba uppblomstring den kungliga ”uppmuntran” 1773 som lättade på importrestriktionerna för färg i

- länet (Bondjers 2007b). För en utförlig genomgång av pigment, färger och material, se (Bondjers 2007a).
7. På svensk mark verkar några av bilderna först ha använts i Thet Nyia eller Wår eendeste Frelsares och Återlösares Jesu Christi saliggörande Testamente..., som trycktes 1605 av Anund Olovsson i Stockholm (Sjögren, 1914:86–88). För tidig klichéanvändning av Mores bilder, se (Schellman 2014).
 8. Mores gjorde en del arbeten för svenska hovet (bland annat ett hattband till Gustav II Adolf) samt för hertighuset av Holstein-Gottorp och danska hovet (Andersson A. 1947: 54–55); (Olsen 1903).
 9. I alla fall två måste dock av kvalitetsskäl vara av en annan hand.
 10. En annan som också hade ett och annat otalt med sin ”salig faders’ Informator, Den allmänt kände Hybner” var Bellman, vars bibelparodier ofta drev med Hübners rim: sånger som ”Gubben Noak”, ”Gubben Lot och hans gamla fru”, ”Glada bröder när vi dricka”, ”En Potifars hustru med sköna maner”, ”Joakim uti Babylon” har gått att härleda till illustrerade stycken i *Bibliska Historier*. Se (Svärdström 1949:74–75). Ett exempel Svärdström tycks ha missat lyfts av Nils Gösta Sandblad: tillkomsten av Davids harpa i visan ”Kung David” (”Din harpa Batseba i kärleken drog, Mig tycks uppå taket du spela och log.”) skulle kunna förklaras av illustrationen i *Bibliska Historier*, där David kikar från ett tak med harpan i högsta hugg (Sandblad 1949:118).
 11. Särskilt intressant är dock Svärdströms förteckning av utgåvorna, i vilken det framgår att huvudorten för verkets publicerande var Västerås, där majoriteten av utgåvorna var illustrerade med just Moresbilderna. Detta gällde även alla utgåvor som trycktes i Örebro, en annan viktig stad för dalfolket (Svärdström 1949:60–61).
 12. Det ska dock påpekas att en Gustav Adolfsbibel har använts (samt klottrats i) av Back Olof Andersson (1767–1820) i Ullvi, Leksand (Andersson, Bondjers, Knutsson, & Andersson 2007:429–434) (Svärdström 1949:47). En kvartsbibel med Moresbilder tryckt 1657 återfanns också av Knis Karl Aronsson i Hallmångårdens ägo. Biblar fanns alltså i omlopp, även om figurbiblarnas popularitet är obestridlig (Sandblad 1949:117).
 13. Utgåvan av Hübners *Bibliska Historier*, tryckt av Peter Dewall i Västerås 1747, har illustrerats med en osignerad kopia av kopian. I den är hebreiskans ׀, yud, sämre gestaltat och framstår mer som bokstaven ׀, reish. Det skulle möjligen vara av intresse att inventera de utgåvor som finns och de kopior av varierande kvalitet som genom åren gjordes av Mores bilder.
 14. Alla psalmangivelser är till 1695 års psalmbok.
 15. Lisserkers Olof Olsson d.ä. och hans bror Lars målade detaljer i Söderala kyrka 1832. Vid Norrlandskustens fiskelägen finns dock allmogemålade kyrkorum (Telhammer 1983; Nylander, Olsson, & Ulfhielm 2016).
 16. Björkroth 2017. Tack till Björkroth för givande infallsvinklar på bröllopsstugor.
 17. Se Odstedt 1953:88–89.
 18. Helt tomma var nu inte dalmålarnas sockenkyrkor: Rättviks kyrka fick 1760 sina tolv läktarmålningar som beskriver salighetsordningen och under samma period fick Leksand sina nio föreställande Davids och Salomos gärningar. Båda kyrkornas läktare målades av Hållams Nils Nilsson från Färnäs, Mora (Garmo 1990:112–130); (Garmo 2014:16–17). Att målningarna i Leksand kan ha inspirerat till den popularitet motiven Absaloms död och Salomos dom åtnjöt är inte otroligt. Dessa motiv upptäcktes dock först 1971.
 19. Se Gellner 2006:30–31.
 20. Det ska påpekas att det på sina håll fanns hög läskunnighet redan innan 1686 års kyrkolag; 1680 skriver sockenborna i Svärdsjö om hjälp att finansiera en lärartjänst (vilket dock nekades), och när Olaus Erici Schult (1612–1669) var kyrkoherde där 1653–1662 meddelades det att femhundra barn hade lärt sig läsa. Även vad gäller Siljansbygden så framhåller Leksandsfödde biskopen i Åbo, Johannes Elai Terserus (1605–1678) år 1663 att det var förknippat med stor skam att som tio-elvaårigt barn inte ”kunna läsa rent i bok” men påpekar att det på 1620-talet hade

- varit ovanligt (Linge 1929:37).
21. Därmed inte sagt att det inte kunde bli fel, som när en Rättviksmålare tolkar "Huruledes Judit slog Holofernes" som "Huruledes Judittan slog Olle i Färnäs" (Svärdström 1952:46).
 22. Den medeltida kristna människan var inte heller obildad utan förväntades enligt Fjärde Laterankonciliet 1215 kunna bland annat Fader vår och trons symbola, ofta även Ave Maria och tio Guds bud, men dessa kunde memoreras utan större problem (Lindmark 1993:70, 88).
 23. Detta vittnar flera resenärer om: bröderna Johan Gottlieb, Henric och Hans Jacob Gahn nämner 1765 att de i sakristian såg över 30 nattvardsdukar, vilket med dukalag på 18 personer ger fler än 540 kommunikanter (Adelswärd & Selling 1970:21). Gunnar Olof Hyltén-Cavallius nämner 1845 att det hölls "såsom varje söndag året över, nattvardsgång med ett stort [antal] gäster, vilken omständighet, jämte det att det årligen åtgår emellan 3 och 400 kannor communion-vin kan tjäna till bevis på traktens befolkning". Slutligen uppskattar Barfod 1862 antalet kommunikanter till runt 500 (Hedlund 1960:75, 92).
 24. Det enda liknande exemplet är också utfört av Jufwas Anders Ersson, på Hansgården, Uppsälje, i Dala-Järna, där han 1828 målade en interiör med två änglar över en korg med rosor och under en strålande rundel med "Guds öga ser allt", synligt från sängen. Texten lyder: "Sätt du en Ängla wakt, Kring hwilostaden min, Lätt Satan i mit Hus ei nånsin slippa in. Gör hierta själ och sinne rent, och slut Himmelen i mit sinn" (Forsslund 1926:48).
 25. Jfr Pleijel 1944.
 26. För en diskussion om relationen mellan folkliga föreställningar, kvarlevande medeltida bruk och officiell luthersk kristendom, se Berglin 2000:127–130. Frågan som lyfts i kapitlet är angelägen men behöver förankras bättre i kyrkohistorisk forskning då det föreställas motsatsförhållandet mellan folkliga och officiella bruk nog som mest är applicerbart på delar av Sápmi och knappast kan sägas karakterisera svensk folkfromhet i Halland och inte heller är överförbart på förhållanden i Dalarna.
 27. För teoretiska perspektiv på "åter-, om- och nyskapande" inom folkmusik, se Åkesson 2007:51–56). För viktiga perspektiv som vänder sig mot Sigurd Erixons idé om folklig kulturfixering och stilanakronism för att istället lyfta fram folklig reception av äldre medeltids-, barock- och rokokoelement som en del av ett aktivt kreativt skapande, se Knutsson 2001:160ff.
 28. För sydsvenska bonadsmålares "omvandling" av motiv från kistebrev, se Bringéus 1977:55–61.
 29. För en mer ingående presentation, se Nylander 2008:205–209, där även motsatsförhållandet mellan folkkonst och skråkonst problematiseras utifrån hälsingska gårdar.
 30. Man kan bara hoppas att mer forskning skulle kunna reda ut Wikströms förhållande till dalmåleriet och även belysa relationen mellan folk- och skråmålare.

Referenser

- Adelswärd, J. I. & O. H. Selling, 1970: *Resa i Dalarna 1765*. Falun: Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund.
- Ahnlund, N. 1956: "Gamla Fader vår". I: *Sed och sägen: Festskrift till Edwin Berger den 13/5 1956*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademin & Almqvist & Wiksell, s. 5–16.
- Alm, A. 1923: *Dräkt-almanacka för Leksands socken eller reglerna för Leksandsdräktens rätta användning jämte beskrivning av dräkten*. Eget förlag.
- Andersson, A. 1947: Kyrkligt eller profant? Ett par sörmländska oblatsskrin. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*, s. 45–56.
- Andersson, R. 1995: Var finns dalmålningarna? I: N.-A. Bringéus & M. Tellenbach (red.). *Dalmålningar i jämförande perspektiv. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 33*. Falun: Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund, s. 12–31.
- Andersson, R. 2007: Dalmålarna och deras arbetsvandringar. I: *Dalmåleri: Dalmålarna - deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund, s. 124–139.

- Andersson, R. 2007: *Dalmålarnas motiv. I: Dalmåleri: Dalmålarna – deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas Fornminnes och hembygdsförbund, s. 142–171.
- Andersson, R., Bondjers, R., Knutsson, J. & Andersson, M. 2007: *Dalmåleri: Dalmålarna – deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund.
- Arosenius, F. R. 1862: *Beskrifning öfver Rättviks socken med Boda kapell och Bingsjö finnmark*. Falun: F. L. Schmidt.
- Berglin, E. 2000: *En bonadsmålare och hans värld: Johannes Nilsson i Breared*. Lund: Apostrof.
- Björkroth, M. 2017: *Föredrag vid arbetsplatsträff på Dalarnas museum 2017-03-06* (opubl.). Falun.
- Bondjers, R. 2007a: *Dalmålarnas färger. I: Dalmåleri: Dalmålarna – deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund, s. 188–205.
- Bondjers, R. 2007b: *Det började med möbelmåleri efter en kunglig ”uppmuntran”*. I: *Dalmåleri. Dalmålarna – deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, s. 50–75.
- Bondjers, R. 2009: *Dalmåleri i Dalarnas museum. Dalarnas museums serie av småskrifter nr 83*. Falun: Dalarnas museum.
- Bringéus, N.-A. 1969: *Lysning. Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok*, s. 85–104.
- Bringéus, N.-A. 1977: *Kistebrev som förlagor till sydsvenska bonadsmålningar*. Varberg: Småskrifter från Etnologiska Sällskapet i Lund.
- Bringéus, N.-A. 1991: *Bibeln på bondens vägg. I: Den svenska bibeln. Ett 450-års jubileum. Samfundet Pro Fide et Christianismos skriftserie nr 13*. Stockholm: Proprius förlag AB, s. 322–340.
- Bringéus, N.-A. 1992: *Bondesamhällets folkkonst. I: Folkkonsten – all tradition är förändring*. Stockholm: Kulturhuset i samarbete med Carlssons Bokförlag, s. 37–45.
- Bringéus, N.-A. 1995: *Dalmålningar och sydsvenska bonadsmålningar i jämförande perspektiv. I: Dalmålningar i jämförande perspektiv. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 33*. Falun: Dalarnas Fornminnes och Hembygdsförbund, s. 113–160.
- Bringéus, N.-A. 1996: *Rumsdekorationer i Hälsingland i jämförande perspektiv. Hälsingerunor*, s. 9–24.
- Bringéus, N.-A. 1997: *Folklig fromhet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bringéus, N.-A. 2005: *Den kyrkliga seden*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Bringéus, N.-A. 2013: *Bonadsmålningar av Anders Eriksson i Ås*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Claesson, U. 2015: *Kris och kristnande: Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713. Pietism, program och praktik*. Göteborg/Stockholm: Makadam.
- de Vries, A. 2006: *”Abends wenn ich schlafen geh.” Auf der Suche nach Herkunft und Bedeutung eines mündlich überlieferten Kindergebets. Kinder- und Jugendliteraturforschung 2005/2006*, s. 97–103.
- Erixon, S. 1929: *Bröllopsstugor. I: S. Erixon & S. Wallin (red.). Svenska kulturbilder. Första bandet. Del I & II*. Stockholm: Skoglund's bokförlag, s. 239–256.
- Folkesdotter, G. 2002: *1800-talet – väggmåleri av hälsingemålare. I: K. Sinha (red.). Bild på bondevägg: Hälsingegårdarnas måleri*. Hudiksvall: Hälsinglands museum, Ljusdalsbygdens museum och Länsstyrelsen Gävleborg, s. 18–23.
- Forsslund, K.-E. 1926: *Med Dalälven från källorna till havet. Del 2: Väster-Dalälven, Bok 6. Järna*. Stockholm: Åhlén och Åkerlund.
- Garmo, S. 1990: *Kyrkudden berättar. Om Rättviks kyrka och dess omgivning*. Rättvik: Rättviks pastorat.
- Garmo, S. 2014: *Leksands kyrka. Nr 91 Västerås stifts kyrkoberskrivningskommitté*. Västerås: Västerås stifts kyrkoberskrivningskommitté.
- Gellner, E. 2006: *Nations and Nationalism. Andra utgåvan*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

- Guttormsson, L. 2012: Udviklingen af læse- og skrivefærdighed i Norden 1650–1850. I: A. Edlund (red.). *Att läsa och att skriva: Två vägor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*. Umeå: Umeå universitet och Kungl. Skytteanska Samfundet, s. 19–37.
- Hall, D. D. (red.) 1997: *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton: Princeton University Press.
- Hansson, G., Herzog & Leon 1990: *Västerås stifts herdaminne. Stiftshistoriskt och stiftsbiografiskt uppslagsverk. II:2 1700-talet*. Västerås: Västerås stifts herdaminneskommitté.
- Hazelius-Berg, G. 1983: Dalmålningarnas dräktskick. I: *Från kulturdagarna i Bonäs bygdegård den 28 och 29 juni 1982*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, s. 31–37.
- Hedlund, K. 1960: *I Leksand. Sett och sagt under femhundra år*. Leksand: Leksands sparbanks förlag.
- Hellspong, M. 1994: Folk art from a local perspective: some regional masters. I: B. Klein & M. Widbom (red.). *Swedish Folk Art: All Tradition is Change*. New York: Harry N. Abrams, Inc. Publishers & Kulturhuset, Stockholm, s. 82–89.
- Jobs-Björklöf, K. 1995: Forskning om dalmåleriet – en historisk exposé. i: *Dalmålningar i jämförande perspektiv. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 33*. Falun: Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, s. 43–50.
- Jobs-Björklöf, K. & Björklöf, S. 1982: Kyrkvall och kyrkoliv. I: B. Dandanell (red.). *Tusen år på kyrkudden: Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 25*. Leksand: Leksands församling, s. 7–24.
- Johansson, E. 1998: The history of literacy in Sweden. I: *Alphabeta Varia: Orality, Reading and Writing in the History of Literacy. Festschrift in honour of Egil Johansson on the occasion of his 65th birthday March 24, 1998. Album Religionum Umense 1*. Umeå: Umeå universitet, s. 57–88.
- Knutsson, J. 2001: *Folkliga möbler – tradition och egenart*. Nordiska museets Handlingar 128. Stockholm: Nordiska museet.
- Knutsson, J. 2007: Dalmåleriet i konst- och inredningshistorien. I: *Dalmåleri: Dalmålar-na – deras liv och verk. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter nr 38*. Falun: Dalarnas museum och Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, s. 78–105.
- Liedgren, E. 1946: *Svenska kyrkans historia. VI:2. Neologien, romantiken, uppvaknandet 1809–1823*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Lindberg, B. 2002: Introduktion: nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige. I: Å. Karlsson & B. Lindberg (red.). *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige. Opuscula Historica Upsaliensia 27*. Uppsala: Historiska institutionen Uppsala universitet, s. 7–15.
- Lindmark, D. 1993: ”Sann kristendom och medborgerlig dygd”: *Studier i den svenska katekesundervisningens historia. Album Religionum Umense 2*. Umeå: Umeå universitet.
- Linge, K. 1929: *Bidrag till kännedom om folkundervisningen i Dalarna före 1842 : hämtade från biskops-, prostvisitations- och sockenstämmoprotokoll m.fl. handlingar*. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag.
- Markussen, I. & Skovgaard-Petersen, V. 1983: Læseindlæring og læsebehov i Danmark ca. 1550 – ca. 1850. I: M. Jokipii & I. Nummela (red.). *Ur nordisk kulturhistoria. Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsendet. XVIII nordiska historikermötet Jyväskylä 1981. Mötesrapport III. Studia Historica Jyväskyläensia 22*. Jyväskylä: Yliopisto, s. 13–71.
- Mickels, R. 2019: Kvinnodräkten i Rättvik under perioden 1696–1774, en sammanfattning. *Rättvikskrus. Rättviks hembygdsförenings årsskrift*, s. 14–18.
- Montaigne, M. d. 2012: *Essayer. Bok 1*. Stockholm: Atlantis.
- Montelius, S. 1975: Falun genom nio sekler. I: *Falun: Stad i trä*. Falun: Dalarnas museum, s. 11–22.
- Mortensen, J. (red.) 1909: *Sveriges National-Litteratur 1500–1900. XI. Carl Jonas Love Almqvist*. Stockholm: Albert Bonniers bokförlag.
- Nisser-Dalman, M. 2007: *Antiken som ideal: Det antikiserande inredningsmåleriet och dess sociala funktioner i högreståndsmiljöer i Dalarna och Gästrikland 1791–1818*. Uppsala: Fronton förlag.

- Nodermann, M. 1995: Om dalmålningar och stilpåverkan. I: *Dalmålningar i jämförande perspektiv. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 33*. Falun: Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter, s. 92–112.
- Nodermann, M. 1997: *Bonadsmåleri i Norden från medeltid till Vasatid. Nordiska museets handlingar 125*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Nylander, L. 2008: *Albert Blombergsson: Liv och konst*. Hudiksvall: Hälsinglands Museum.
- Nylander, L., Olsson, D. & Ulfhielm, B. 2016: *Fiskarkapell i Gästrikland och Hälsingland*. Gävle: Hälsinglands museum.
- Odén, B. 1975: Replik [på Egil Johansson]. *Forskning och utbildning*, Volym 3:75, s. 41–42.
- Odstedt, E. 1953: Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. 4. *Folkdräkter i övre Dalarna*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Olsen, B. 1903: *De hamburgske guldsmede Jakob Mores d ældres og yngres arbejder for de danske konger Frederik II og Christian IV*. Hamburg: Verlagsanstalt und Druckerei-Aktien-Gesellschaft.
- Olsson, B. 1995: Psalmboken i dalmåleriet. I: N.-A. Bringéus & M. Tellenbach (red.). *Dalmålningar i jämförande perspektiv. Dalarnas fornminnes och hembygdsförbunds skrifter 33*. Falun: Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund, s. 161–165.
- Orsi, R. A. 1985: *The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880–1950*. 1:a red. New Haven: Yale University Press.
- Pleijel, H. 1941: *Bibeln i svenskt fromhetsliv. Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen. 20*. Lund: C.W.K. Gleerups förlag.
- Pleijel, H. 1944: Gammal kyrkosed i Skåneland. I: *Lunds stifts julbok*. Lund: Kyrkans ungdom (Lunds stift).
- Pleijel, H. 1970: *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Stockholm: Verbum.
- Pontoppidan, E. 1923: *Fejekost til at utfeje den gamle Surdeg: eller De i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme*. Köpenhamn: Det Schönbergske Forlag.
- Rölleke, H. 2007: Abends wenn ich schlafen geh. Ein Sterbe- oder ein Abendlied? *Lied und populäre Kultur / Song and Popular Culture 52*, s. 114–118.
- Rönnegård, S. 1968: *Nyckeln och svärdet: församling och kyrka i Leksand genom 800 år*. Falun: Sjöholms bokh.
- Sandblad, N. G. 1949: Dalmålning och förlaga. *Konsthistorisk tidskrift 18:1–4*, s. 116–122.
- Schellman, W. 2014: Ein Fehldruck als Beleg für die Technik des Bilddrucks vom Klischee im frühen 17. Jahrhundert. I: U. Rautenberger & U. Schneider (red.). *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Berlin, München & Boston: Walter de Gruyter, s. 47–57.
- Schmidt, H. 1964: Die Goldschmiede im Dienste der Gottorfer Herzöge. *Nordelbingen. Beiträge für Kunst- und Kulturgeschichte. 33*, s. 95–101.
- Selvén, S. 2017: *Worship as Interpretation: The Liturgical Reception of Isaiah 6*, Cambridge: University of Cambridge.
- Sjögren, A. 1914: Monogrammistens IM. Något om äldre tiders klichétillverkning. *Fataburen*, s. 73–104.
- Svärdström, S. 1944: *Dalmålningar*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Svärdström, S. 1949: *Dalmålningarna och deras förlagor. En studie i folklig bildgestaltning 1770–1870*. Stockholm: Nordiska museet.
- Svärdström, S. 1952: Bellman, Karlfeldt och dalmålarna. *Gammalt och nytt från Dalarna*, Volym 1951–1954, s. 41–46.
- Svärdström, S. 1971: *Dalmålaren Winter Carl Hansson. Dalarnas hembygdsbok 1970–71*. Falun: Dalarnas fornminnes och hembygdsförbund.
- Svärdström, S. 1974: Veckans dalmålning 60. *Falu-Kuriren*, 30 januari.
- Telhammer, I. 1983: *Från syndafall till himmelsfärd. Norrländska bildpredikningar under 1700-talet*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXI. Härnösand: Länsmuseum Murberget.
- Thorell, E. 1990: ”Här spinnes ock mycken bomull”. *Om bomullshantering i Dalarna under 1700- och 1800-talen. Uppsats för fortsättningskurs C i etnologi*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Tilley, C. o.a., 2006: *Handbook of Material Culture*. London: SAGE.
- Åkesson, I. 2007: *Med rösten som instrument. Perspektiv på nutida svensk vokal folkmusik*. Svenskt visarkivs handlingar 5. Stockholm: Svenskt visarkiv.

SUMMARY

Lived religion on the farmer's wall

In the academic discourse around Dalecarlian folk painting in Sweden, the issue of *Vorlagen* have dominated since Svante Svärdström (1906–1987). As Dalecarlian paintings were painted by literate farmers with a repertoire of motifs from educational Bibles, hymnals and Pietist literature, this venture is a fruitful one. It is not, however, enough to explain the Dalecarlian painters' handling of their sources.

In this article, the topic of *Vorlagen* is revisited in an attempt to broaden the scope from an older art history-oriented approach based on the trickle-down theory of farmers' cultural adaptation of "higher" culture. Instead, the issue of *Vorlagen* is framed as an enquiry into the cultural intake and output of Swedish farmers around the turn of the 19th century. Dalecarlian painting is an overwhelmingly religious genre dominated by the Bible. As Nils-Arvid Bringéus has pointed out, traditional Swedish interior painting is

a form of biblical reception. The motifs do not only, however, bear testimony to biblical interpretation but to the whole literary, liturgical and theological worlds of rural farmers prior to industrialisation. The folk art tradition is taken as an expression and part of the "lived religion" of late 18th and early 19th century Dalecarlian farmer. Not only printed *Vorlagen* are of interest, but oral traditions, local conditions and the highly ritualised lives of farmers need to be considered as parts of the painters' cultural register.

The traditional *Vorlagen* are revisited, but only as one part of a broader picture which includes local funerary traditions, the traditional bedding ceremony and the interplay between reading and orality among pre-1842 (i.e. before mandatory *Volkschule*) Swedish farmers.

Keywords: folk art, lived religion, Dalecarlian painting, history of literacy

NYA AVHANDLINGAR

Andréa Wiszmeg: *Cells in Culture, Cells in Suspense. Practices of Cultural Production in Foetal Cell Research*. Department of Arts and Cultural Sciences, Lund University 2019. 210 s., ill. ISBN 978-91-983690-8-3.

Jag är en varm vän av monografier, låt mig börja recensionen med de orden. Jag värnar det lite längre och sammanhållna vetenskapliga formatet som förfärande snabbt överges till förmån för kortare artiklar. Den utvecklingen oroar mig. Men om man nu ska skriva en sammanläggningsavhandling ska man göra det på det föredömliga sätt som Andréa Wiszmeg gjort. Recensionen av avhandlingen följer bokens disposition och är en mix av innehållsbeskrivning och analys.

Läsarens intresse väcks på ett bra sätt av introduktionen till det fenomen eller objekt som utgör studiens fokuspunkt: stamceller extraherade från aborterade foster. Därefter introduceras läsaren i det mångfacetterade och mångdisciplinära fält som vuxit fram och som på olika sätt relaterar till det bio-objekt som cellerna kan ses som. Bio-objekt är ett begrepp som används för att förstå biologiska artefakter som utmanar våra uppfattningar om natur/kultur, levande/död, skapad/funnen och så vidare. Bio-objektens mening är flytande och kunskapen om det är föränderlig, det fungerar som ett slags medium mellan en lång rad olika delar av samhället och vetenskapen. Eftersom cellerna har regenerativa egenskaper och agens utmanas även föreställningar om vad som är del och vad som är hel-

het på ett tankeväckande och intressant sätt. Inte minst väcker dessa objekt en rad etiska frågor. Wiszmeg har med sitt val av fokus i avhandlingen utvecklat ett nytt sätt att bedriva forskning om kultur med utgångspunkt i mellanrummen som finns överallt men som ofta ignoreras. Här används inte bara rörligt sökarljus, det är dessutom en studie av rörelse och förändring. Avhandlingen handlar inte bara om ett kulturellt fenomen, här skapas också förståelse för tillblivelse av kunskap. Syftet med avhandlingen är att med hjälp av kulturanalys studera transformationen av embryonala celler till terapeutiska metoder samt hur mening och kunskap uppstår i den processen.

Teorierna som används i studien handlar om och är skapade för att hantera transformation, flexibilitet och uthållighet på olika sätt. Fokus riktas mot gränser, tillblivelse och det som händer emellan. Bio-objekt är ett slags gränsobjekt. Wiszmeg visar prov på kunskapsteoretisk mognad och kritisk självständighet genom att inte ansluta sig till någon skola, här visas istället prov på en väl utvecklad förmåga att arbeta eklektiskt i sann etnologisk anda. Avhandlingens empiri har samlats in med klassiska etnologiska fältarbetsmetoder: intervjuer (både semi-strukturerade och fokusgrupper) och observationer. Både labbpersonal, patienter och anhöriga har intervjuats och observerats. Avhandlingens empiriska material består av dokument och riktlinjer hämtade från Sverige och EU, 250 sidor fältanteckningar från observationer av arbete i laboratorier och olika typer av mö-

ten samt transkriptioner av intervjuer med forskare som arbetar med cellmaterialet (eller bio-objekten). Både teorivalet och metoden visar prov på en väl utvecklad förmåga att arbeta mångdisciplinärt och genom att fokusera på gränser och det som händer emellan skapas en förståelse för både vetenskapens möjligheter och begränsningar samt det ämne som studeras. Wiszmeg använder ordet kristallisation för att beskriva arbetssättet och jag tycker hon lyckas i sin ambition att belysa kunskapens inneboende skillnader och mångfald. Med inspiration från Donna Haraway och Karen Barad har Wiszmeg utvecklat ett diffraktivt angreppssätt, som skapats för att fånga mångfalden och beskriva öppenheten i tillblivelseprocesser av kunskap. Metoden beskrivs med hjälp av en träffande metafor genom att liknas vid att söka sig fram i ett mörkt rum med hjälp av en blindkäpp som omväxlande hålls i ett fast och ett löst grepp. Efter genomgången av teori och metod finns ett avsnitt med rubriken ”Etnografiskt mellanspel”. Här gläntas på dörren till laborativvärlden och arbetet som utförs där beskrivs pedagogiskt med både ord och bilder. Därefter går hon igenom tidigare forskning, både internationell och svensk. Wiszmeg visar här prov på både beläsenhet och förmåga att röra sig mellan olika vetenskapliga discipliner, utan att tappa kontakten med etnologin, som ju är det ämne som avhandlingen läggs fram inom.

Artiklarna presenteras därefter kort, men de finns också publicerade i sin helhet längre fram. Artikel 1 har titeln: ”Medical need, ethical skepticism: Clashing views on the use of foetuses in Parkinson’s disease research”. Den handlar om etiska dilemman kopplade till hanteringen av aborterade foster. Här lanseras begreppet magkänslotetik, som är resultatet av analyser av samtal i olika fokusgrupper kring etiska dilemman som ämnet väcker. Det visar sig att forskarna, som inte drabbas, utgår mer från sin magkänsla när de resonerar kring etiken, än patienterna som har sjukdomen. Artikel 2 ”Cells in suspense: Unboxing

the negotiations of a large-scale cell transplantation trial”. Här fokuseras på att förstå labbkulturen och hur den påverkar kunskapen om cellmaterialet. Kunskapens tillblivelse och dess karaktär av förhandling mellan en lång rad olika, såväl mänskliga som icke-mänskliga aktörer analyseras. Wiszmeg visar här hur osäkerheten som forskningen oundvikligen måste hantera eftersom man bryter ny mark har gjort att det utvecklats ett slags koreografi som får aktörerna som kunskapen växer fram mellan att fungera tillsammans. Tredje artikeln har titeln ”Transforming trash to treasure: Cultural ambiguity in foetal cell research”. Här riktas fokus mot forskarnas olika sätt att hantera etiska dilemman som arbetet med aborterade foster och patienter med allvarliga neurologiska sjukdomar reser och som måste hanteras på daglig basis och med utgångspunkt i situationerna som uppstår där och då. Forskarna som handhar cellmaterialet agerar i ett slags liminalt mellanrum, vilket påverkar kunskapen som av nöden bygger på konsensus i praktiken men samtidigt ger upphov till kulturell ambivalens. Artikel 4: ”Diffractions of the foetal cell suspension: Scientific knowledge and value in laboratory work” handlar om olika forskares olika sätt att arbeta med biomaterial. Wiszmeg skapar här förståelse för hur vetenskaplig kunskap uppstår inom den kontext som ett laboratorium utgör genom att utgå från ett diffraktivt perspektiv istället för ett reflexivt. Det handlar om att inte ta skillnad för given utan om att undersöka *hur* och *vilka* skillnader som beaktas och vilka som ignoreras i den vetenskapliga kunskapspraktiken. Poängen är att forskaren med detta perspektiv involveras som subjekt i kunskapsprocessen på ett helt annat sätt än om kunskap ses som något passivt som upptäcks.

Avhandlingen avslutas med ett avsnitt där författaren reflekterar över avhandlingens kunskapsbidrag, och det är ett mycket läsvärt avsnitt som även någon som inte läst resten av boken eller någon av artiklarna kan ha behållning av. Och just det tycker jag visar på

styrkan i avhandlingen. Wiszmeg har inte bara tagit sitt forskarkörkort, utan också visat prov på kreativ förmåga och hantverksmässig skicklighet genom att på ett överskådligt och pedagogiskt samt välskrivet sätt presentera ett gediget arbete fyllt av viktig och värdefull kunskap, inte bara om arbetet med cellmaterial i labbet utan även om förutsättningarna för kunskapsproduktion generellt. Med sin metod och sitt sätt att skriva och analysera det etnografiska materialet synliggör Wiszmeg den tysta kunskap och de förgivettaganden som påverkar all forskning och alla kulturella sammanhang. Perspektivet som anläggs i avhandlingen ger en bättre förståelse för var och hur missförstånd i kommunikationen av vetenskaplig kunskap uppstår och hur förståelsen för vetenskap i allmänhet kan utvecklas, och dessutom hur problemen som ofta uppstår i tvärvetenskapliga projekt kan lösas bättre, vilket inte minst behövs i spåren av COVID-19. Kunskaperna om kultur och kompetensen att hantera mångfald och komplexitet, liksom den förståelse för förändringar som Wiszmeg visar prov på i sin avhandling är samhällsbyggande och hållbarhetsfrämjande intellektuella egenskaper som förtjänar att spridas utanför etnologiämnet.

Jag har försökt att finna något att kritisera, och det finns säkert saker som kan göras bättre, det finns det alltid, men *Cells in Culture*, *Cells in Suspense* är som jag läser den inte en avhandling som hävdar att forskning visar något bestämt, det är istället en studie av förutsättningarna för kulturell förändring och kunskapsproduktion mellan olika aktörer och mellan akademien och samhället, vilket gör att det inte finns några kategoriska påståenden som behöver granskas. Kunskapen som förmedlas i avhandlingen är av en mer öppen och sökande karaktär, vilket är precis vad som behövs för att förstå och lära sig hantera den komplexa och snabbt föränderliga värld vi lever i. Jag ser därför ingen mening med att söka med ljus och lykta efter fel och brister för sakens skull. Avhandlingen är i mina ögon mycket gedigen och lever mer än väl upp till kraven som rimligen kan ställas på en doktorand. Wiszmeg påminner dessutom om och visar även hur användbar och viktig den etnologiska kompetensen är, både inom den akademiska världen och i samhället och kulturen som vi alla både delar och är del av.

Eddy Nehls, Lerum

RECENSIONER

Ingrid Martins Holmberg, Katarina Saltzman, Sarah Andersson: *Att ge plats. Kulturarvssektorn och de nationella minoriteternas historiska platser*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2018. 97 s. ISBN 978-91-7061-282-4.

Vem får plats i det svenska kulturarvslandskapet? Den frågan avrapporteras i den behändiga skriften *Att ge plats. Kulturarvssektorn och de nationella minoriteternas historiska platser*. Författare är Ingrid Martins Holmberg, forskare i kulturvård och Katarina Saltzman, etnolog och landskapsforskare, båda verksamma vid Göteborgs universitet, Institutionen för kulturvård, samt Sarah Andersson, som avtackas som projektassistent i förordet. *Att ge plats* är en uppföljning av gruppens tidigare och mer omfattande projekt som under rubriken ”Rörligare kulturarv” undersökte hur specifikt romers historiska platser uppfattades och hanterades av kulturarvssektorns medarbetare. I *Att ge plats* är det de fyra återstående erkända minoritetsgrupperna sverigefinnar, tornedalingar, judar och samer som är i fokus. Författarna konstaterar redan inledningsvis att resultaten är att betrakta som preliminära och översiktliga, på grund av projektets begränsade omfång.

En nationell minoritet är en sammanhållen grupp som vad gäller språk, religion och/eller kultur väsentligen skiljer sig från majoriteten. En europeisk ramkonvention reglerar minoritetsgruppernas rätt att bruka egna språk, traditioner, kulturarv och religion.

Konventionen undertecknades 1995 och trädde i kraft 1998. I Sverige krävs att en grupp ska ha funnits inom landet sedan minst sekelskiftet 1900 för att omfattas av konventionen, som ratificerades 2000. Idag erkänns judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar som nationella minoriteter i Sverige. Frågan är politiskt etablerad och minoritetspolitik är ett utpekat utgiftsområde i statsbudgeten. Kategorin nationell minoritetsgrupp är alltså myndighetsbaserad, men på en individnivå är det självidentifikation som avgör vem som hör till gruppen.

En artikulerad utgångspunkt för studien är intrycket att det funnits, och fortfarande finns, en bristfällig kännedom om de nationella minoritetsgruppernas platsbundna historia i Sverige. Forskningsfrågorna har formulerats utifrån ett ”identifierat glapp” – nämligen att nationella minoritetsgrupper formuleras i relation till *immateriella* element (som språk, historia, musik, traditioner) men att grupperna samtidigt får sin nationella minoritetsstatus med hänvisning till en historiskt *materiell* förankring inom landet. Mitt intryck är att författarna anser att det redan finns relativt mycket kunskap om de immateriella elementen, men mindre kunskap om var i Sverige sverigefinnar, tornedalingar, judar och samer faktiskt historiskt bott och verkat? Genom att rikta sökarmen mot i vad mån dessa minoritetsgruppers historiska platser identifierats som kulturarv, vill författarna bidra till en ”rimligare landskapshistoria” och en ”mer heterogen nationell identitet”. Med författarnas ord handlar det om ”att

återinskriva osynliggjorda människor och grupper i Sveriges historiska geografi". Det handlar alltså mer om tillämpad forskning med sikte på att stimulera en inkluderande kulturarvspraxis, än ren grundforskning.

Författarna placerar sin studie både i avslutning till kulturarvs- och museistudier och forskning om minoritetsgrupper utifrån ett övergripande postkolonialt perspektiv. De poängterar också särskilt den kvalitativa ansatsen när det gäller metod.

För att nå sitt syfte har författarna genomfört telefonintervjuer med 64 medarbetare på institutioner som på olika sätt sorterar under Riksantikvarieämbetets ansvarsområde, som museer på stads- och länsnivå och minoritetscentra samt kulturarvsansvariga på Länsstyrelser. Institutionerna har valts för att representera geografisk spridning. Telefonintervjuerna har kompletterats med e-postkommunikation i efterhand. De tillfrågade har fått ange om de har *deltagit i aktiviteter* som inkluderat någon minoritetsgrupps historiska plats, om de har *kämnedom* om ärenden som rör någon minoritetsgrupps historiska plats och om de har *kämnedom* om *andra kulturarvsinstitutioner* med kunskap om någon minoritetsgrupps historiska plats. Även ett snävt urval av representanter för minoritetsgrupperna har intervjuats i kompletterande syfte.

I studien är begreppet "historisk plats" centralt, och det definieras som ett "rumsliga utsnitt", det vill säga faktiska miljöer i sinnevärlden, som en minoritetsgrupp (ibland flera) på något sätt brukat under en längre tid och som satt spår i omgivningen. "Historisk plats" ska i sammanhanget inte förstås som synonymt med "kulturarv". Istället undersöks i vilken omfattning dessa "rumsliga utsnitt" blivit uppmärksammade av officiella kulturarvsaktörer, och därmed så att säga upphöjts till "kulturarv". Som jag läser det rör sig studien därmed med ett tämligen snävt kulturarvsbegrepp, som först och främst omfattar offentligt institutionaliserad kultur-

arvsverksamhet. Detta skulle kunna uppfattas som en oreflekterad reproduktion av en auktoriserad kulturarvsdiskurs. En annan, möjligen mer progressiv hållning, kunde vara att betrakta minoritetsgruppernas handlingar och traditioner som kulturarv, oavsett sanktionering av de traditionella kulturarvsinstitutionerna. Men författarna har en genomtänkt agenda; de erkänner de etablerade kulturarvsinstitutionernas maktposition och har syftet att få dem att inkludera minoritetsgrupperna i sin historieskrivning. De konstaterar dock att detta inte är en okomplicerad manöver, och med utgångspunkt i Benhabibs teorier pekar de på den svåra balansgången det innebär att bekräfta en minoritetsgrupps kulturella egenart och parallellt hantera gruppen på samma villkor som majoritetsbefolkningen.

Efter förordet kommer stycket "Minoritet, plats och kulturarv" där studiens utgångspunkter presenteras. Författarna reflekterar kring de nationella minoriteternas historiska platser både som policyärende och som forskningsfråga, samt presenterar studiens metodiska och teoretiska ramar. Efter denna inledning kommer "Kulturarvssektorns kunskapsbild och engagemang" i vilken studiens resultat presenteras. De aktiviteter som intervjuerna gav exempel på introduceras minoritetsgruppsvis, med en tillhörande faktaruta om respektive grupp. Citat ur intervjuerna varvas med reflekterande diskussioner. Nästföljande stycke redovisar "Informanternas reflektioner och resonemang kring frågan", även detta minoritetsgruppsvis. Kapitlet avrundas med att informanternas reflektioner kring sina institutioners rutiner och resurser när det gäller att uppmärksamma minoritetsgruppers historiska platser återges. Det presenteras också några olika perspektiv på de historiska platsernas betydelse som framkommit under intervjuerna. Avslutningsvis får läsaren under rubriken "Respons ur minoritetsgruppernas perspektiv" ta del av tankar som uttrycktes av representanter för minoritetsgrupperna. I den avslutande delen summerar och reflekterar författarna

kring sina resultat och blickar framåt. En bilaga med en lista på de platser som nämnts utifrån län ger en bra och konkret överblick.

Vilket är då studiens resultat? Trots det kvalitativa anslaget presenteras några skarpa siffror i diagramform. Det framkommer att 60 % av de 64 tillfrågade angav att de inte medverkat i någon aktivitet i direkt anslutning till en minoritetsgrupps historiska plats, 36 % angav att de har medverkat, medan 4 % uppgav att de inte visste (utifrån en rigid tolkning går det att fråga sig hur det hela går ihop, då 4 % av 64 personer är 2.56 personer). Av de aktiviteter som förekommit rörde de flesta den samiska gruppen (30), följt av sverigefinnar (18), judar (12) medan endast en aktivitet rörde tornedalningar. Författarna visar också att "kännedomen om minoritetsgruppernas historiska platser framstår som mycket mer omfattande i landets norra delar än i de södra", vilket stöds av en illustration där antalet platser i anslutning till respektive grupp placerats ut på en Sverigekarta.

Också mer kvalitativa resultat som rör tanke sätt och attityder diskuteras. Studien visar att det fanns en betydande variation vad gäller tidshorisont, och att informanter både refererade till projekt som genomförts långt tillbaka i tiden, liksom till pågående projekt. Vad gäller intresset och engagemanget för minoritetsgrupps platser var spännvidden också stor, både mellan olika personer och olika institutioner. Intresset varierade även geografiskt.

Mest synlig i materialet var den samiska gruppen, medan tornedalningarna var i princip osynliga. Intressant i anslutning till samer var att de var kända över hela landet, men länkades enbart i norra delen till konkreta platser. När det gällde den sverigefinska gruppen tenderade intervjupersonerna att tolka dessa som skogsfinnar framför dem som kommit under senare tider i form av arbetskraftsinvandring. Den judiska gruppen tolkades i första hand i religiösa termer, och det var genomgående synagogor och begravningsplatser som nämns

des som exempel på uppmärksammade historiska platser (med ett undantag).

Ytterligare ett spännande resultat är observationen att flera av informanterna spontant tog upp projekt som hade med den romska gruppens historiska platser att göra, trots att detta inte efterfrågades. På liknande sätt tycktes flera av informanterna associera frågan om de nationella minoritetsgruppernas historiska platser till projekt som handlade om andra minoriteter eller marginaliserade grupper, exempelvis HBTQ-rörelsen, gruppen med någon funktionsvariation och "nysvenskar". Författarnas tolkning är att de frågor om större representativitet och bredare inkludering som sedan några år varit högt artikulerade på policynivå nu kommit att omfatta de enskilda medarbetarna.

I en intressant passus förs en diskussion om hur minoritetsgruppernas kulturarvsanspråk tenderar att hamna mellan två politiska stolar. Gruppernas specifika rättigheter hämtar kraft ur minoritetspolitikområdet, vilket i första hand reglerar rätt till språk och andra immateriella uttryck. Kulturarv i form av materiella historiska platser regleras å andra sidan av politikområdet fysisk planering, under vilken kulturarvssektorn hör hemma. Minoritetsperspektivet har helt enkelt ingen given plats i det politiska verksamhetsfält där kulturarvssektorn hör hemma.

I den avslutande summerande och reflekterande diskussionen återkommer författarna till sina "inledande bryderier kring forskningsprojektets grundval", det vill säga spänningsfältet mellan att skilja ut vissa grupper och samtidigt sträva efter att inkludera dem i majoriteten. Strategin som förs fram stavas reflektion, historisk kunskap och medvetenhet om att ett utpekande som praktik alltid är känsligt.

Trots att resultaten presenteras som preliminära och översiktliga tycker jag att *Att ge plats* ger ett bra bidrag till diskussionen om kulturarvets roll när det gäller inkludering, representationsfrågor och hantering av histo-

riska oförrätter. *Att ge plats* är finansierat av Riksantikvarieämbetet, och enligt min åsikt har "ämbetet" fått bra valuta för pengarna, även om denne läsare skulle uppskattat om resultaten från det tidigare och större projektet som fokuserade romer hade refererats i större utsträckning. Detta kunde ha gett relief och ytterligare djup till analyserna av hur kulturarvssektorn hanterar och uppfattar övriga grupper, och möjligen fått resultaten att framstå som mindre preliminära.

En bok är mer än sitt intellektuella innehåll. Det är en framsida, en baksida och en rygg som ett antal blad är bundna eller limmade vid. Medan boken *Att ge plats* har intellektuella kvaliteter som framstår som robusta, ligger det sämre till vad gäller dess materiella kvalitet. Redan innan jag var klar med en första genomläsning började bladen nämligen att lossna från pärmen. Nu när recensionen är klar ligger vad som mer liknar en pappershögen än en bok framför mig på skrivbordet. Då är det bra att skriften finns tillgänglig i fulltext på nätet, för den är väl värd att läsa, både för verksamma inom kulturarvsbranschen, personer med intresse för minoritetsfrågor och för studenter på kulturarvsutbildningar.

Mattias Frihammar, Stockholm

Fika, Hygge and Hospitality. The Cultural Complexity of Service Organisation in the Öresund Region. Christer Eldh och Fredrik Nilsson (red.). Centre for Oresund Region Studies 39. Makadam förlag i samarbete med Centrum för Öresundsstudier, Lunds universitet, Göteborg/Stockholm 2019. 180 s., ill. ISBN 978-91-7061-302-9.

Den som förväntar sig djupdykning i svensk fikakultur och danskt hygge får leta förgäves i denna bok. Företeelserna används istället som metaforer för den känsla av hospitalitet, gäst-

frihet (*hospitality*) som service- och besöksnäringen eftersträvar i mötet med brukare. De båda redaktörerna Christer Eldh och Fredrik Nilsson har samlat ett antal initierade forskare på området för att problematisera begreppet med, som de uttrycker det, Öresundsregionen som laboratorium. Ambitionen är vidsträckt. Det handlar om hur hospitalitet organiseras, utförs och förstås. Vem som omfattas och vem som exkluderas och hur den moraliskt laddade icke-kommersiella gästfriheten, som ännu återfinns i ordet "hospis", blivit kommersialiserad och grundläggande för en hel industri.

Boken inleds med en översikt av storhotellen på båda sidor sundet och deras servicestrategier från 1950-talet och framåt, från öppnandet av toppmoderna Arne Jacobsen-designade SAS Royal Hotel i hjärtat av Köpenhamn 1955 till mångfalden av storhotell i Malmö efter broöppningen. Guide är John Monhardt med mångårig praktisk erfarenhet från hotellbranschen. Intressant är att läsa om armén av tjänstefolk på SAS Royal Hotel utbildade enligt formell schweizisk hotelltradition under mottot "ladies and gentlemen serving ladies and gentlemen", de manualstyrda Sheraton-hotellen på 70- och 80-talen och det mer "fika"- och "hygge"-inspirerade koncept som styr de nya hotellen mot slutet av seklet, där varje anställd självständigt är ansvarig för gästens trivsel och i sitt uppträdande skall personifiera hotellets servicefilosofi.

Tematiken följs upp av Christer Eldh i kapitlet "Must be in their DNA" som utforskar dagens personalrekrytering till de ledande hotellkedjorna i Norden och den möda som läggs ner på att hitta personer med "rätt personlighet". Eldh använder begreppet *service presentation* för den service företagen vill förknippas med i sina självpresentationer. Denna varierar från en betoning på hög klass på tekniska och materiella erbjudanden, som restauranger och konferenslokaler, en betoning på en formell, artig attityd, till en betoning på en mer avspänd, personlig, ständigt tillgänglig

service. Personlighet, den för företaget rätta, är mer efterfrågad än formell kunskap. Eldh redogör också för en intressant fältstudie av en hotellkedja av den senare sorten som betonar personlighet och passion hos sina medarbetare och därför testade audition som ett led i rekryteringen. Varje aspirant fick två minuter på sig att presentera sig och försöka övertyga juryn om att just de var de bästa på att utföra jobbet innan en mer formell rekryteringsprocess startade, allt i syfte att hitta "naturbegåvningar" med rätt utstrålning och personlighet för att reflektera varumärket. Intressant nog hade hälften av "naturbegåvningarna" slutat sin anställning efter ett år, eftersom väl utförd service inte bara kräver personlighet utan också förmåga att vara del av en personalgrupp och följa rutiner.

Dessa båda kapitel i den inledande tredje delen kompletteras med bokens i mitt tycke intressantaste bidrag: Jane Widtfeldt Megeed och Malin Zillingers "Hostessing Tourists as Temporary Locals". Med hjälp av begreppen *hostessing* och *touristic borderzones* skärskådar de nätverksliknande värdskap i form av Airbnb och *Free Walking Tours* i Köpenhamns centrala delar, det sistnämnda ett "kompiserbjudande" där ersättningen består av frivillig dricks. *Hostessing* står för det gränsöverskridande arbete som utförs i dessa verksamheter, där "värden" förväntas vara tillgänglig dygnet runt, bjussa på sig själv och sin kompetens, vara mer som kompis än som anställd, ett arbete som ofta utförs av ett frilansande prekariat utan fasta inkomster. *Touristic borderzones* är gränzoner där turister och lokalinnevånare möts och lokalinnevånarna förväntas visa upp sig och sin "autentiska" kultur, eftersom det är just möjligheten att bli en del av lokalsamhället för en stund som turisterna betalar för. Airbnb bidrar till skapandet av sådana gränzoner där värdskapet för det mesta sker online, medan förmedlandet av lokalkänsla och upplevelsen av lokalt liv lämnas till lokalinnevånare och lokala butiksägare, som i

många fall blir alltmer kritiska till invasionen av turister i lokalområdet, den roll de själva förväntas spela och den kommersialisering och förflockning av butiks- och serviceutbud som sker. Verksamheterna styrs av algoritmer och för omnämmanden och goda betyg på Tripadvisor och andra sociala medier krävs stora mått av emotionellt engagemang och dygnetrunt tillgänglig kamratlig service av värdar och guider. Airbnb och Free Walking Tours är uttryck för den nya typ av turism, där gränserna suddas ut mellan professionell relation och vänskap, hem och hotell, arbetstid och fritid och utan tydliga gränser mellan vad Goffman benämnt *front-* och *backstage*.

Bokens andra del inleds med Carina Sjöholms kapitel "The Significance of Hospitality in Experienced-Based Shops". Här använder Sjöholm begreppet hospitalitet i en etnografisk studie av två upplevelsebutiker inom livsmedelssegmentet: för surdegsbröd respektive chokladpraliner. Också här syns uppluckringen mellan *front-* och *backstage*. Butikerna är små och inte lätta att hitta för den oinvigda. Personalen intar rollen som värdar och bjuder in kunden/gästen *backstage* till själva sätet för produktionen: bakugnen och chokladtillverkningen. En viss hemlighet eftersträvas genom småbord och stolar, där kaffe kan intas och varorna provsmakas, men varifrån samtidigt personalen och deras arbete hela tiden kan betraktas. De privata zonerna är få. Ambitionen är att bjuda in till det allra heligaste och erbjuda unika möjligheter att följa autentiska processer, där produkter tillverkas av passionerade hantverkare och med hjälp av lokala råvaror och där distinktionen mellan värd och besökare upphävs. Produktionen och producenterna själva är delar av upplevelsen. Själva transparensen i tillverkningsprocessen är ett viktigt inslag i den typ av hospitalitet som framförs och i upplevelsen av att besöka butikerna, menar Sjöholm. Intressantast är hur hon visar på butiksbesöket som ett till vissa delar exkluderande skådespel, där det gäller att ha den rätta

införståddheten i ritualer och symbolelement för att känna sig bekväm och hemma.

Att inte gästfriheten är för alla är temat också i Alma Raissovas bidrag om ”turande” med färjan Helsingborg–Helsingör ur synskadades perspektiv. Ett aldrig så inbjudande och på många sätt ikoniskt servicelandskap blir plötsligt exkluderande och ovälkomnande för den som inte kan se skyltar, möblemang och köer, inte minst i den tidspressade situation färjeöverfarten är. Med hjälp av begrepp hämtade från tidsgeografi och de Certeaus begrepp strategier och taktiker visar Raissanova på problematiker som diffus layout, höga ljudnivåer och trängsel, men också hur synskadade utvecklar taktiker för att hantera situationen och inte känna sig exkluderade, som mentala kartor och användandet av andra sinnesintryck än de visuella. För att kunna vara en del av servicelandskapet på så lika villkor som möjligt är de hela tiden involverade i tidsrumsliga projekt för att avgöra vilka hinder som är enklast och mest tidsbesparande att hantera på egen hand givet deras kompetenser och vilka de behöver hjälp med eller helt enkelt får leva med. Med små medel hade servicelandskapet kunnat göras mer välkomnande också för denna grupp, hävdar Raissanova. Denna del av boken avslutas med Jan Henrik Nilssons historiska överblick av servicelandskapet ombord på flygplan från 1900-talets början och fram till idag, och den hospitalitet som möjliggjorts av såväl flygplanens design som strukturella och kulturella faktorer. Från restaurangliknande service för överklassen på 30-talet liknande den Monhardt redovisar på storhotellen till vad Nilsson beskriver som flygservicens gyllene tidsålder i slutet av 40- och början på 50-talet, då flygvärdinnorna ansvarade för såväl matservering, passagerarnas välbefinnande och säkerhet. De skulle dessutom vara välutbildade och språkkunniga och gärna också sjuksköterskeutbildade vid sidan om att besitta kroppsliga företräden, charm och stil. Slutstationen ur servicehänseende är dagens lågprislinjer där värdar och värdinnor

förvandlats till enbart försäljare av såväl mat som andra varor.

Härefter följer ett annat av bokens intressantare kapitel som inledning på dess avslutande del. Erika Andersson Cederholm och Patrik Hall skärskådar eventbranschen och den hospitalitet som denna bygger på. Med utgångspunkt i rådande moden att premiära innovationer och Triple Helix-samarbeten akademi, företag, myndigheter och som inte minst EU-finansierade projekt bygger på, undersöks ”innovationsevent” som ”Skåne Innovation Week” och ”Future Days”. Här skall de olika aktörerna mötas och mingla och med hjälp ”innovativa” mötestekniker och ”kreativa” miljöer, som gamla industrilokaler, förväntas nya spännande idéer uppstå och fruktbara kontakter skapas. Just vagheten, att eventen inte har något uttalat syfte annat än att skapa en mix, en smältdegel, varur nya innovationer skall uppstå är själva kärnan i den typ av *seductive hospitality* författarna menar skapas. Eventen kan ses som en form av liminal zon i Victor Turners mening, ett socialt drama där deltagarna måste tro på innovationssystemet för att den eftersträlvade känslan av att ”det är här det sker”, ”här vill alla vara” skall uppstå. Upplägget syftar till att deltagarna skall känna sig välkomna och avspända, men kan samtidigt vara exkluderande, krävande och disciplinerande. Inte alla är lika goda spelare i det sociala dramat.

I avslutningskapitlet återvänder Fredrik Nilsson till en av bokens utgångspunkter, gästfrihet som en moralisk handling och ett sätt att göra gott. Utgångspunkten är en närmast bortglömd svensk räddningsinsats efter andra världskriget, då Svenska Röda korset åtog sig att ta hand om 10.000 före detta lägerfångar från koncentrationslägret Bergen-Belsen. Men hjälp av dagboksanteckningar av den huvudansvarige läkaren visar Nilsson författarens ambivalens mellan det moraliska imperativet att vara god och närmast motvilja mot det främmande, annorlunda, primitiva, smutsiga och hur han hanterar detta genom

att anta en överlägsen moralisk position grundad i kulturellt formade föreställningar om svenskhet och annorlundahet.

Även om boken är behäftad med många av de brister som ofta tillkommer antologier; de olika kapitlen ger ibland ett något disparat intryck, de tycks ha olika publik, vissa vänder sig mer mot en ”intresserad allmänhet”, andra har större vetenskapliga ambitioner. Öresundsregionen framträder inte alltid tydligt eller är ens nödvändig för resonemanget, själva begreppet hospitalitet för ibland en tynande tillvaro och skulle tjänat på att förtydligas, slutintrycket är ändå en sympatisk bok som gör ett anständigt försök att problematisera begreppet hospitalitet, *hospitality*, och visa upp dess mörka sidor, att det inte bara handlar om champagneglas, mingel eller mysig fika och hygge. Här finns också mörka stråk av tvång, disciplinering, obehag, exkludering. Just att lyfta fram dessa är antologins främsta bidrag och jag hade gärna sett att redaktörerna hade drivit kapitel författarna mer i denna riktning. De syns i obehaget inför ytlighet och spel i evenemangsindustrins cocktailmingel – befriande för oss som aldrig riktigt passat in – i det obehag Sjöholm biktar då hon inte kan spela spelet i chokladbutiken, ställa de rätta införstådda frågorna till personalen, känna till rutinerna framför bröddisken, obehaget att inte vara en av de invigda. De märks i de disciplinerade kroppar som säljer passion och personlighet till turister i turismens gränzoner, ställer det egna livet och vardagen till beskådande. De ses framträda i en konstlad vänskap, där underbetalda ungdomar säljer upplevelser och sig själva och sin personlighet mot dricks. Så sett fungerar bokens avslutande kapitel från en helt annan, mörkare och mer belastad kontext förvånansvärt väl som avrundning.

Dagens hospitalitet, som alltmer av kommersiellt framträdande, spel, som kanske gradvis inkorporerats som en del av personligheten och av vår kultur och där gränser mellan privat och professionellt, hem och arbete,

produktion och konsumtion suddas ut, är väl beskriven. Jag hade önskat mig en fördjupad problematisering av de nya subjektiviteter som värd och som gäst, som uppstår i denna fika- och hygge-kultur, liksom av det könande av servicelandskapet som nu bara delvis framträder. Också frågan om det finns en särskild aura av skånsk/danskt gemyt och förbrödring i Öresundsregionens servicelandskap vore väl värt att närmare undersökas.

En annan av bokens huvudteser: att hospitalitet ständigt förändras och omformuleras, organiseras, framställs och förstås olika beroende på kontext, vittnar inte minst de omvälvande händelser våren 2020 om, då gästfrihet och välkomnande öppenhet mot världen och godhet mot andra människor både smalnar av men samtidigt också tar sig nya former.

Boken är behaglig att hålla i handen, snyggt inbunden och med tilltalande layout och illustrationer. Även om den kunde ha vunnit på ett mer sammanhållet grepp är ändå slutintrycket att boken och de båda redaktörerna lyckats uppnå sitt syfte att problematisera hospitalitet som begrepp och praktik, så som det tar sig uttryck i vår tid. Även om läsningen med fördel kan ske tillsammans med en kopp kaffe och i en känsla av hygge är ändå eftersmaken på ett positivt vis uppfriskande bitter och manande till eftertanke. Boken är väl värd att läsas av alla med intresse för den nya serviceindustrin och begreppet *hospitality*.

Helene Brembeck, Göteborg

Jonas Frykman & Orvar Löfgren:
Den kultiverade människan.
Gleerups Utbildning, Malmö 2019.
2:a omarb. upplagan. 262 s., ill.
ISBN 978-91-511-0196-5.

”Boken är en klassiker och ges nu ut i en helt omarbetad form, 40 år efter den första upplagan.” Detta står att läsa i baksidesinformationen i den andra upplagan av *Den kultiverade*

människan, utgiven 2019. Att det utlovas en ”helt omarbetad form” är egentligen det enda som motiverar en recension, en uppgift som hamnat på mina axlar. Ordet ”helt” gör mig konfunderad men samtidigt nyfiken. För vad kan göras annorlunda och bättre i en publikation som fortfarande har stort kunskapsvärde? Det handlar om en bok som är en bestseller både inom och utanför akademien under fyra decennier. Varför ändra ett vinnande koncept? Det blir inte mindre oklart när författarna i det nyskrivna förordet deklarerar att de har bearbetat ursprungstexten med varsam hand. Varsam hand men ändå i en helt omarbetad form? Är författarna på kollisionkurs med förlagets önskemål?

Innan vi ser närmare på vad omarbetningen inneburit i Frykmans och Löfgrens möte med ursprungstexten några ord om varför DKM ännu finns på etnologiämnets kurslistor och lockar en bildad allmänhet till bokhandeln. Den oscariska borgerlighetens kultur i början av seklet 1900 kan te sig som en studie av exotiska ”andra”, kanske lockande att läsa som sådan men ändå på lagom avstånd från nutidssvenskens vardagstillvaro. Men det läsaren upptäcker efterhand är att den vilsekomna figuren på omslaget känns inte helt obekant. Det handlar delvis om mig och den insikten är både omskakande och fascinerande. Författarna tar oss med på en resa till de kulturella djupstrukturernas värld, där sådant vi finner vara oförhandlingsbara sanningar om verkligheten demaskeras som historiskt specifika föreställningar. I den konsten är DKM oöverträffad. Det handlar inte om vardagliga tankar om tillvaron som i ljuset av vad som framkommer i boken visar sig vara historiskt betingade. Det handlar om att destabilisera uppfattningar om hur det är, vad som obetingat gäller. Det är den konsekvent genomförda historiseringen av det för-givet-tagna som är attraktionen i DKM.

Historisering kan inte göras utan historia, det är det credo som driver analysen. Redskapet i demaskeringen av den kultiverade människans kultur är kontrasteringsmetoden.

En kultur blir bara synlig om den ställs mot en annan kultur. Den rollen spelas här framför allt av den äldre allmogekulturen, vilket innebär att läsaren får en lika inträngande bild av hur världen ser ut från de feodalt formade böndernas perspektiv. Det sistnämnda har konsekvensen att man ibland blir osäker vad som är det främsta studieobjektet. Den tendensen framträder i Frykmans del ”Hel och ren” där kapitlet ”Rent och smutsigt bland svenska bönder” ges samma utrymme som det andra huvudkapitlet ”Disciplinerade borgare”. Det kan tilläggas att arbetarna ibland får agera rollen som distinktionsobjekt, dock utan att förlänas en egen kultur. Det är vanligen i städerna som underklassen får verka som ”de andra”, ofta i borgarfamiljens närhet i form av tjänstefolk i de arbetskrävande hemmen – förborgerligandets urkälla.

De teoretiska influenserna finns i spänningsfältet mellan humaniora och samhällskunskap, med namn som Bourdieu, Foucault, Elias, Sennett och E.P. Thompson som inspiratörer. Alla använder de det historiska perspektivet för att transformera det som vi uppfattar som naturligt till kulturligt.

På begreppsplanet brukas Ruth Benedicts klassiska formulering ”den lins genom vilken vi betraktar världen”, ”den kulturskapade verkligheten” eller ”världsbild” för att beteckna undersökningens fokus. Författarna påtalar framför allt ”världsbild” som passande för analysen, men de tillstår samtidigt att det är ”ingen pregnant analytisk term” (s. 245) och där är jag enig med författarna. Det känns som om de söker sig fram mot ett begrepp som ännu inte existerar för att omfatta essensen i studieobjektet. När jag läser DKM idag får jag Jean-François Lyotards begrepp *language games* (hämtat från Wittgenstein) i tankarna. Den termen svarar väl mot den nivå av det kollektiva medvetandet som Frykman och Löfgren fokuserar. Lyotard använder *language games* likaledes för att frilägga djuplodade föreställningar som den västerländska människan har problem med att relativisera

och historisera. Lyotards klassiker heter *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Vilken kunskap? Det är Upplysningens paradnummer, den vetenskapliga kunskapen som Lyotard utan pardon omformar till diskurs och därmed gör till en berättelse vid sidan om andra kunskapsformer som kan göra anspråk på att företräda sanningen. Jag får detta i tankarna när jag läser följande i DKM 2019 om världsbilden: "Världsbilden får ofta sin legitimerande, stabiliserande kraft genom referens till krafter och makter utanför människan i form av gudomlighet, naturgivna villkor, sunt förnuft eller *vetenskaplig logik* (min kursivering) – förutsättningar som är höjda över diskussion, förhållanden som inte kan ifrågasättas" (s. 246). En koppling kan även göras till första ledet i Lyotards rubrik; "det postmoderna tillståndet", för tveklöst handlar DKM om en vittgående avnaturalisering av modernitetens "språkspel", regelverk och värderingar. Den kultiverade människan är i flera avseenden den moderna människan; den disciplinerade individen som förmår skilja känslor och familjeliv från den yttre verklighetens krav på karriär, vinstmaximering och allmän tillväxt för näringsliv och samhälle. Det är först med den postmoderna blicken som den människotypen blir synlig som kulturvarelse.

Fyra decennier har förflutit. En omarbetning ska göras. Hur hanterar författarna uppgiften? Det är ett delikat åtagande, inte utan visst risktagande. Med originalet från 1979 satt författarna tryggt med en publikation som vid utgivningen låg i den vetenskapliga framkanten. Vad som har hänt efteråt i vetenskap och samhälle kan inte Frykman och Löfgren anklagas för att ha förbisett. Det är först nu som författarna hamnar i den komplexa situationen att behöva avgöra vad som ska bevaras, ska in och ut och skrivas om i relation till fyrtio års genomgripande förändringar inom och utanför akademien. En "helt omarbetad form" som utlovas ställer sina krav.

Bedömningen är också en grannliga uppgift eftersom en närläsning av respektive ver-

sion inte låter sig göras. Jag har främst tittat efter nya referenser, nya eller ändrade kapitel- och underrubriker, större avsnitt som eliminerats och sådana som tillkommit, samt hållit ögonen öppna för anknytningar till sentida vetenskapliga perspektiv och aktuella samhällsproblematiker. Formen på boken är densamma som förr men sidantalet skiljer sig åt: 240 sidor i utgåvan från 1979 och 262 för den nya versionen. Men det är inget bra riktmärke eftersom nyutgåvan är skriven med större typsnitt och radavstånd. Mitt intryck är att innehållet har komprimerats ganska mycket i den omarbetade versionen.

"Inledningen" följer huvudfåran i ursprungsversionen men diskussionen är mer stringent och har en accentuerad kritisk udd mot samtidens "vurm för det nationella och kulturarv /.../ tendenser till idyllisering av förkapitalistiska och förindustriella livsformer" (s. 16). Lovvärd är också nedskärningen av text om projektet Kultur och klass och de bugningar mot forskande kollegor som var legio i dåtidens vetenskapliga skrifter. Dock finns inga nya referenser med undantag av två produktprodukter, *Modärna tider* från 1985 och *Försvenskningen av Sverige* från 1993. En skillnad, som är av en dignitet som tangerar rubriceringen "helt omarbetad" och som är klandervärd i min mening, är arbetarklassens sorti i inledningen. 1979 skrivs industriarbetarklassen fram som principiellt jämbördig med den borgerliga, genom att ha en egen "livsform och /.../ människosyn /.../" (s. 11). Det refereras till Richard Sennett som har " /.../ analyserat konfrontationen mellan den borgerliga kulturens och industriarbetarens människouppfattning" (s. 12). Under rubriken "Bönder, borgare, arbetare" får man veta att det under seklet har skapats en "arbetarkultur" (s. 13). Rubriken är densamma 2019, men arbetarna finns nu bara som en kategori borgerligheten betraktar och distanserar sig ifrån. Sennett är kvar som en av många "inspiratörer", men omnämns inte som forskare av industriarbetarnas "människouppfattning".

Så följer Orvar Löfgrens del som heter "Känslans förvandlingar", nu utan underrubriken från 1979 "Tiden, naturen och hemmet i den borgerliga kulturen". I kapitlet om tiden har avsnittet "Tidens tyranni" strukits och ett nytt har tillkommit med titeln "Framtiden på räls". Här skildras den framväxande järnvägen som viktig i inskolningen av en ny form av tidsdisciplin, länkad till industrikapitalismens krav på tempo och tidsprecision. Under den rubriken finner man delar av innehållet i avsnittet om "Tidens tyranni", liksom i det avslutande kapitlet "Den samhällsskapade tiden". Det är ett bra exempel på Löfgrens teknik i omarbetningen. Formuleringar slipas till, smärre klargörande tillägg görs, rubriker försvinner, men innehållet kan dyka upp i andra avsnitt, där de kanske passar bättre in och nya rubriker tillkommer.

I följande kapitel om Naturen ser vi mer av nytillskott, omflyttningar och nedskärningar. Ett nytt längre avsnitt (7 sidor) är "Våra vänner i naturen" som problematiserar den kultiverade människans komplexa relation till djuren, känslöengagemanget för sällskapsdjuren i relation till gränsdragningen mot det djuriska som existerade parallellt. Ett annat nytt bidrag är "Klassmöten i landskapet", som skildrar mötet mellan två olika landskapsyner, företrädare av borgerliga sommargäster och arbetarbefolkningen i en bohuslänsk kustbygd. De senare hade svårt att förstå gästernas kärleksrus inför en natur som för dem var allt annat än intagande. Här träder arbetare fram som representanter för egna "världar och livstilar" (s. 84), något som kompenserar bortfallet av klassperspektiv i inledningsavsnittet. Ett avsnitt som har utgått är "Naturen som vara", och det är beklagligt för här fanns en möjlighet att aktualisera temat till samtidens klimat- och miljöproblematik. I utgåvan från 1979 berördes hur varor marknadsförs genom att exploatera människors längtan till naturen och det naturliga, som i till exempel reklam för örtshampo och corn flakes. Men varufieringen har en annan sida som visar sig i en mer

brutal exploatering av naturen, den som materialiseras i kalhyggen, gruvbrytningar och andra industriprojekt. Affärsmässiga förhållningssätt av den arten har också en plats i den borgerliga kulturen. Detta får mig att tänka att den kultiverade människan bara är en del av borgarklassen, nämligen bildningsborgerskapet. Läkare, jurister, revisorer, professorer etcetera kan avnjuta naturscenerier utan att behöva smutsa sina händer. Värre lär det vara för handels- och industriborgerskapet som måste köpslå mellan att bevara för skönhetsens skull och skövla i penningens tjänst.

Det sista avsnittet i delen om naturen, "Det kulturskapade landskapet", är i den nya versionen nedbantat till en sida från att ursprungligen ha varit två. Omräknat i ord blir skillnaden än större med tanke på typsnitt och radavstånd. Det är det avsnitt som minst liknar originalet i boken som helhet. Och det är i mitt tycke förvånande. Det var principiellt viktiga sidor som gav en fördjupad förståelse av relationen mellan den borgerliga kulturens formering och de djupgående förändringar i arbetsliv och samhälle som ägde rum i skärningspunkten mellan allmogesamhällets upplösning och industrikapitalismens genombrott. Man kan kanske titta på begreppsfloran för att få ett svar på orsaken till den drastiska revideringen. Följande begrepp finns inte representerade i avsnittet 2019: "produktionssystem", "samhällsstruktur", "produktionssystem", "produktionsförhållanden", "produktionslandskap", "kolonisationen", "kulturrevolution", "ideologi", "den moderna industrikapitalismen", "landskapsexploatering", "konsumtionsfären", "arbetarklassen" och "proletariat". Orden talar för sig själva. Det är termer som inte hör hemma i vår tid, som känns passé, och att de inte finns kvar under den rubrik som är densamma 2019 kan ses som tecken på aktualisering.

I det sista kapitlet i Löfgrens trilogi "Familjemänniskan" finns ett par rubrikförändringar. Det avsnitt som bar namnet "Hemmet" 1979 är i den nya versionen om-

döpt till "Hembygden" och den skiftningen bygger på Löfgrens senare forskning kring nationen som hem eller motell, men jag finner tyvärr inte mycket i texten som motiverar den nya rubriken. Även om upptakten är en annan är fokus snabbt omställt på hemmets roll i den borgerliga kulturen. Hembygd (Heimat) är mer ideologiskt laddat än Hemmet, därav också andra förväntningar om innehållet. En rubrik som eliminerats är "En domesticerad arbetarklass?", ett avsnitt med ungefär samma innehåll som nu fått namnet "Nya Hem". Möjligen är orsaken till bytet av samma skäl som påtalas ovan.

Så avslutningsvis några omdömen om Jonas Frykmans del "Hel och ren". I boken från 1979 finns underrubriken "Kropp och tanke hos bönder och borgare", som är borttagen i versionen från 2019. Den hade gärna fått stå kvar som tydlig upplysning om vad som skiljer från Löfgrens del, nämligen ingen arbetarklass som objekt för kontrastering.

Angående aktualisering till samtida samhällsproblematisering möter vi en sådan i det korta inledningskapitlet "Den fysiska motviljans kulturella grunder". Kort och koncist skriver Frykman i anslutning till en diskussion om människors utsatthet och skoningslösa villkor i Fattig-Sverige: "I dagens politiska klimat finns det ett växande antal som ser detta som en tid när Sverige fortfarande var Sverige – trots att under en mansålder och en halv miljon människor lämnade fosterlandet för Amerika" (s. 149). Man skulle önska sig fler sådana beska instick, men med tanke på rubriken ska man kanske vara tacksam att Frykman håller sig till det förflutna. Det är upp till den begåvade läsaren att göra uppdateringen.

Med de redskap jag använt för att göra bedömningen av den omarbetade DKM finns inte mycket mer att säga om Frykmans bidrag. Rubrikerna är desamma och det gäller i stort sett även innehållet. Skillnaden är det ökade tempot till följd av typsnittet, som har krävt komprimering, vilket har varit positivt

för läsningen. Det som talar för mitt intryck att förändringarna är marginella är att antalet referenser inskränker sig till en: Inger Lövkrona (s. 193). Tyvärr återfinns inte den publikationen i litteraturlistan.

Den delvis nyskrivna "Avslutning" är en förtjänstfull summering av perspektiv, metodik och undersökningsresultat, med diskussioner i relation till senare forskning. Men den är ordrik i överkant och innehåller i mitt tycke ovidkommande resonemang om etnologins uppgift i relation till närliggande forskning, och är därför inte lika stringent och övertygande som avslutningen i versionen från 1979.

Till sist frågan om "helt omarbetad" eller "med varsam hand". Båda författarna har varit varsamma i omarbetningen, men Frykman mer än Löfgren. På vilket sätt hoppas jag har framgått av recensionen. Jag har anfört vissa kritiska anmärkningar mot nyutgåvan av *Den kultiverade människan*, men jag vill understryka att boken i sin nya tappning fortfarande är omistlig på etnologjämets kurslistor.

Mats Lindqvist, Huddinge

Allan Gunnarsson, Katarina Saltzman & Carina Sjöholm: *Ett eget utomhus. Perspektiv på livet i villaträdgården*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2017. 327 s., ill. ISBN 978-91-7061-231-2.

Trädgårdar i ett villaområde kan, vid en snabb promenad, se ganska likadana ut. Med mer uppmärksamhet börjar skillnaderna bli synbara: städad eller vildväxande, odlingsytor eller hårdgjort, gräsmattor eller blommor, lek-saker eller sittgrupper. Hur innehavarna har planerat, drömt och arbetat med sina trädgårdar under årens lopp är däremot svårare att komma åt. Det är genom att uppmärksamt studera trädgårdar och intervjua de boende som landskapsarkitekten Allan Gunnarsson, etnologerna Katarina Saltzman och Carina

Sjöholm kan visa en rik variation av trädgårdar och idéer i *Ett eget utomhus. Perspektiv på livet i villaträdgården*.

Bokens titel är en förtätning av ett citat från en informant som beskrev sin trädgård som ett eget rum utomhus. I inledningen beskrivs frågorna, källorna och informanterna. Innehållet i de fyra avdelningarna presenteras därefter översiktligt tillsammans med vilka analytiska begrepp och teorier som använts. I ett appendix i slutet av boken diskuteras mer ingående författarnas perspektiv, metoder och material.

Källmaterialet författarna har använt för bokens huvuddel består dels av en frågelista som skickats ut till meddelare i hela landet genom folkminnesarkiven, dels har de genom fältinventering och intervjuer undersökt 38 trädgårdar i två villaområden i södra Sverige. Detta har de kompletterat med både populär och forskningsinriktad facklitteratur och tidskrifter. Det mångsidiga källmaterialet har författarna samlat kring fyra teman: Vad gör en trädgård?; Trädgårdens rum och gränser; Arbete, redskap och marknad; samt Tid och förändring. Sammanlagt handlar det inte bara om vad människor gör med sina trädgårdar, utan även om vad trädgårdarna gör med människor.

Språket är lättillgängligt, så att alla som är intresserade kan läsa boken. Teorier presenteras kort och tydligt, med hänvisningar till litteratur för den som vill fördjupa sig. Det rika källmaterialet gör att bara något enstaka citat upprepas. Boken innehåller många färgfoton av trädgårdarna vid olika årstider, vilket är tacksamt. Uppmätningsskisserna från fältinventeringen är dock återgivna så små att det ibland är omöjligt att se de detaljer som beskrivs i texten. De renritade planerna är tydligare och innehåller dessutom nordpilar, vilket gör det enklare för läsaren att orientera sig.

Genomgående i boken beskriver författarna trädgårdarna utifrån informanternas synvinkel. De analyser som görs är för att förtydliga, förstå och visa mönster. Det finns

i formuleringarna inga uppenbara eller dolda värderingar, eller kritik mot trädgårdsinnehavarnas estetiska eller praktiska val. Därför blir jag förvånad när perspektivet plötsligt vänds i kapitlet "Att förvalta det växande" (s. 284–287). Där kallas trädgårdarna "relativt ordinära", medan de i hela resten av boken beskrivits som speciella, med egna karaktärer som speglar innehavarnas drömmar, idéer och kunskaper. Författarna utgår ifrån landskapsarkitekten Sven-Ingvar Anderssons syn på hur landskapsarkitekter bör förhålla sig till förändringar på historiska platser:

1. Rekonstruktion, som syftar till att återskapa en förfallen anläggning, vilket bara används i särskilt värdefulla trädgårdar eller museiträdgårdar.
2. Renovering, som avser förnyelse enligt "platsens ande" i en trädgård med historiska lager.
3. Fri förnyelse, som betyder modernisering, eventuellt med historien som inspiration.

I *Ett eget utomhus* används dessa förhållningsätt som analysredskap för vad informanterna har gjort för att förändra eller bevara sina trädgårdar. Trots att trädgårdarna förändrats i olika grad och med olika avsikter drar författarna slutsatsen att allihop hamnar mellan 2. Renovering och 3. Fri förnyelse. De utvecklar inte det resonemanget vidare. Jag tolkar det som att Anderssons begrepp inte är användbara när det gäller förändringar i privata villaträdgårdar.

I beskrivningarna av informanternas förändringar av sina trädgårdar syns dock samma förändringsmönster som förekommer i de trädgårdar av olika slag som jag har dokumenterat i Stockholm, Södermanland och Småland (se *Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv*, 2013, s. 182):

1. Den ursprungliga trädgården är välbevarad
2. Trädgården har delvis bevarats, delvis moderniserats

3. Trädgården har helt lagts om, en eller flera gånger

Jag anser att en diskussion med dessa mönster som utgångspunkt hade kunnat leda till mer givande analyser av människors syn på kulturhistoriska värden i sina trädgårdar. Flera citat i boken innehåller sådana tankar. Generellt skulle vi behöva en större allmän kunskap om kulturhistoriska värden i alla slags trädgårdar, vilket också tas upp i de sista kapitlen.

Recensionen är tidigare publicerad i *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning nr 31, 2018*.

Maria Flinck, Stockholm

Gunnar Broberg: *Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné*. Natur och Kultur, Stockholm 2019. 516 s., ill. ISBN 978-91-27-15388-2.

Äntligen har det kommit en ny och välskriven biografi över Sveriges förmodligen mest namnkunniga vetenskapsman genom tiderna. Det är mer än hundra år sedan Thore M. Fries publicerade Linnés levnadsteckning i två gedigna band (1903), vilken i sina huvuddrag i stort sett står sig än idag. Emellertid har forskningen stadigt utvecklats sedan dess, och mycken ny kunskap om Linné som person har tillkommit, och inte minst den vetenskapshistoriska forskningen som sätter in honom i ett större sammanhang har gjort stora framsteg. Även om Linnéintresset haft sina fluktuationer kom kraftsamlingen runt jubileumsåret 2007 att vitalisera engagemanget kring honom, bland allmänhet, folkbildningskretsar, forskare och turistnäring. Mina skolbarn i Uppsala visste att Linné gav namnen åt blommorna. Carl von Linnés reseberättelser tillhör dessutom det litterära kulturarvet, i synnerhet Lapplandsresan 1732. Självt köpte jag på bokrean i Karlskoga 1968 W&W:s pocketupplaga av Linnés Lapplandsresa för 4,45 kr. Boken

var illustrerad av Gunnar Brusewitz och försedd med kommentarer av Magnus von Platen och Carl-Otto von Sydow. Det var läsning vars innehåll gjorde intryck på mig redan som tonåring. Numera finns Lapplandsresan tillgänglig som nedladdningsbar e-bok för nya generationer att upptäcka.

Trots att Linnés texter uppmärksammats som källskrifter av etnologer och kulturforskare som Gösta Berg, Nils-Arvid Bringéus, Phebe Fjellström och Sigfrid Svensson, för att nu nämna några, finns det alltid en ny infallsvinkel att ta fasta på i de detaljrika reseberättelserna. Bengt af Klintberg visade för några år sedan vilken eminent dokumentatör av folklöre Linné också var. Sigurd Fries har framhållit Linné som växtnamnsforskare. Flera har uppmärksammat honom som pionjär inom forskningsområdet etnobotanik, bland andra professor Paul Alan Cox som innehade en gästprofessur i miljövetenskap på SLU i Uppsala för nu två årtionden sedan. Faktum är att om man vill veta vilka växter allmogen i äldre tid nyttjade för olika ändamål är Linnés reseberättelser oöverträffade som källskrifter, även om dessa notiser också måste bli föremål för källkritik. Fast jag vill nu inte skriva under på att Linnés syfte var en slags proto-etnobotanik, snarare var det ekonomisk botanik han strävade efter, eller närmast ett nationalekonomiskt program, när han i fält samlade in uppgifter angående växters nytta. Även för den som intresserar sig för sällskapsdjurens betydelse genom tiderna kan i varenda en av Linnés provinsresor finna notiser rörande olika fåglar som hölls i bur: duvor, papegojor, korsnäbbar, kanariefåglar, steglitsor och till och med orrar (!), bara för att nämna ett exempel på vad man kan påträffa i hans texter.

Reseberättelserna tycks vara outsinliga som källskrifter. De offentliggjorda breven (nu tillgängliga digitalt via plattformen ALVIN) till och från Linné rymmer också en skatt av spännande information. Linné är emellertid så mycket mer, inte bara reseskildrare och brevskrivare. Hans gärning var omfattande, och som

botanist, läkare, naturvetare, trädgårdsmästare, mineralog, zoolog och professor i Uppsala är hans författarskap vittomspännande. Allt intresserade honom och energin tycks ha varit ousinlig. Dygnet hade 24 timmar och att sova bort tiden mer än nödvändigt var inget som han ägnade sig åt. För att lära känna människan Linné och den tid och den akademiska kontext han verkade inom måste man sätta sig in i hans biografi. Själv lämnade Linné några levnadsbeskrivningar – sex eller sju stycken avhängigt hur man räknar – som dock närmast är att karakterisera som akademiska CV. Givetvis har mycken forskning tillkommit sedan Fries levnadsteckning 1903. Det är forskning som sätter in Linné i sitt idé- och vetenskapshistoriska sammanhang samt fyller i luckorna rörande tidigare okända detaljer. Familjemänniskan Linné är inte en oviktig aspekt som blivit bättre belyst av senare forskning.

Mycket har publicerats i *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* som började utkomma 1918 och alltjämt utgör ett viktigt forum för dagens Linnéforskare. Under årens lopp har det också utkommit en rad försök till biografier, den mest omtalade är kanske engelsmannen Wilfred Blunts, vilken kom i svensk översättning 1977. Den som emellertid mer än någon annan ägnat större delen av sin forskargärning åt Linné och Linnés författarskap och därmed känner honom bättre än någon annan i vår samtid, är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, Gunnar Broberg.

Linné var mer än något annat en systematiker som ville skapa ordning över den till synes oändliga röra som naturen bjöd på. Ordning och reda i systemet, skulle det vara. Idéhistorikern Broberg försöker att skapa ordning i de mängder av tankegångar som den städse vetgirige Linné förmedlade till sin omvärld. Boken har delats in i tre delar, varav den första ägnas barndoms- och ungdomstiden samt studieåren, först i Lund och senare i Uppsala. Tiden i Holland beskrivs ganska utförligt och här får vi också den annars ibland bortglömda Stockholmstiden belyst. Del två

avhandlar Linné mitt i karriären som framgångsrik lärare och forskare, men också hans så kallade provinsresor på ständernas uppdrag till Öland och Gotland, Västergötland och Skåne. Den tredje delen avhandlar den åldrande Linné. Varje huvudavsnitt är indelade i en mängd underrubriker. Under varje huvudavsnitt ryms många sidor av Linné, allt från familjeliv till den nyfikna forskaren. Broberg har uppenbarligen ett outtröttligt intresse för sitt objekt och lyfter fram stort som smått. Strödda underrättelser i källmaterialet sätts in i ett kultur- eller vetenskapshistoriskt sammanhang som gör att vi kommer människan närmare. Hade Linné skägg likt sina yngre kolleger, kan han exempelvis fråga sig? Hade Linné möjlighet att raka sig under Lapplandsresan sommaren 1732? Därom vet vi inget, men en tysk besökare mötte en äldre Linné i en boklåda i Uppsala många år senare, då den gamle professorn inträdde ”med dammiga skor och strumpor, långt skägg och en gammal grön rock, på vilken ordenstecknet hängde”. Biografien är mycket rik på liknande iakttagelser. Till skillnad från Fries framhåller Broberg också mindre sympatiska sidor hos Linné. Människan är komplex och det gäller förstås även Linné. Förmodligen kommer vi honom ännu närmare i denna biografi, som säkert kommer att stå sig länge.

Naturforskaren skulle enligt Linné vara uppfylld av nyfikenhet. Det är ingen tvekan om att Broberg likaså varit djupt nyfiken på Linné och velat lära känna människan och vetenskapsmannen i detalj, något som han också med ett effektivt och trivsamt språk förmedlar i *Mannen som ordnade naturen*. Illustrationerna är sparsamma, men boken är typografiskt mycket tilltalande. Formgivaren Annika Lyth har gjort ett gott jobb. Den omfattande litteraturlistan visar också hur omfattande Linnéforskningen är, främst i Sverige men också i viss mån i England. Ett avslutande personregister är mycket användbart och något vi som läsare av biografier uppskattar.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Karin Strand: *En botfärdig synderskas svanesång. Barnamord i skillingtryck mellan visa och verklighet*. Skrifter utgivna av Svenskt Visarkiv 47. Gidlunds förlag, Möklinta 2019. 276 s., ill. ISBN 978-91-7844-414-4.

”Brott säljer!” Då som nu. Då fanns inga true-crime-poddar, deckarserier eller kvällstidningar som bevakade uppseendeväckande brott. Gårdagsmänniskan köpte visor i enkla vikta alster, så kallade skillingtryck, där samtidens brottslingar var ett populärt ämne. Skillingtrycken var en informationskanal i en tid då det inte fanns någon nyhetsjournalistik. Karin Strand har studerat skillingtryck ur Kungliga bibliotekets samling, så kallade ”missdådartryck”. Missdådartrycken handlar om grova brottslingar som dömdes till döden och de salufördes i samband med att dödsstraffet verkställdes på avrättningsdagen. Av 236 kända missdådartryck är gärningspersonen i 60 fall en kvinna; 2/3 av dessa är namngivna och hälften av dem hade gjort sig skyldiga till barnamord. Gärningspersonerna är till övervägande delen mödrar till offren och mordet begås inom familjen.

I boken presenteras fem fallstudier som representerar de tre vanligaste typerna av barnamord. Den gemensamma nämnaren är att gärningspersonen är en kvinna som avrättats och att brottet har skildrats i ett skillingtryck. Samtliga fall är från Stockholm under åren 1773–1849. Karin Strands övergripande frågeställning är att undersöka hur skillingtrycken om barnamörderskor berättar om deras dåd för samtiden – och varför? I detta syfte rekonstruerar författaren den bakomliggande händelsen och de inblandade personerna med hjälp av rättsprotokoll, tidningsartiklar och i förekommande fall andra källor och skapar ett mikrohistoriskt sammanhang. Berättelsen tolkas med hjälp av forskning om barnamord och barnamörderskor, socialhistoriska och religiösa förhållanden, rättsväsende och lagstiftning, dödsstraffets roll, presshistoria,

skillingtrycken som genre, form, arkiveringsprinciper etcetera. Författaren har utfört ett imponerande arbete, men dessvärre tar rekonstruktionen och kontextualiseringen med all sin detaljrikedom fokus från analysen och det är svårt att som läsare hålla ihop trådarna. Temana och utvecklingarna är många – förvisso intressanta och viktiga – och bokens sammanfattning, ”Afsked”, är alltför översiktlig för att ge rättvisa åt innehållets alla aspekter.

Den första fallstudien tar upp den mest kända formen av barnamord, den som kommit att kallas det ”nya” barnamordet och dominerade från mitten av 1600-talet och fram till långt in på 1800-talet. Ett ”nytt” barnamord var ett mord på ett barn avlat och fött utanför äktenskapet där kvinnan har dolt havandeskapet, fött barnet ensam, dödat det och gömt undan kroppen – lagt ”fostret å lön”. I kontextualiseringen och analysen har författaren kunnat använda den jämförelsevis rikliga forskning som föreligger. Det rättsfall som används som fallstudie skiljer sig inte från andra liknande fall, med de förfärande ingredienser som dessa ofta har. Kvinnan avrättades 1734 och hennes fall har genererat två skillingtrycksvisor.

I visorna framställs barnamörderskan som en ”synderska” i djupaste själslände och kvinnorna berättar om sina ”onda gärningar” och jämför sig med vilda djur, och förebrår sig för att vara ”tiger-grym” och utan ”moders-hierta”. Visans komposition följer dramaturgin av en idealisk kristlig dödsförberedelse formulerad i första person utifrån dödsfångens perspektiv. Barnamörderskan uttrycker skuld och självförakt och reflekterar över sitt ogudaktiga liv. Hon vädjar om försoning och om Guds nåd. Jesus tar emot henne med en öppen famn och hon blir frälst till ett evigt liv. Mot visans slut uppmanas publiken att ta lärdom av den botfärdigas exempel och inte vänta med sin bättring tills det är sent. Motsvarande reflektioner förekommer mera sällan i rättsfallen där barnamörderskan inte ångrar sig utan i det längsta försöker hävda sin oskuld.

Den andra fallstudien "Att mörda sig från livet" handlar om så kallade suicidalmord – ett från 1774 och från 1849. Det förra berättar om en kvinna som slagit ihjäl sin nio-åriga dotter med en yxa och ger upphov till två visor, den ena en moralisk utläggning, den andra formulerad som en yttersta varning. Berättaren tar sin utgångspunkt i en upplevd moralisk degenerering av samhället – mord, hor, tjuveri, bedrägeri. Visans förklaring till mordet är att modern ansattes av en ond anda, hon blev förvandlad och omänsklig och det tolkades som brist på moderskärlek. Det andra suicidalmordet begås av en piga mot husbondefolkets åtta månader gamla son genom att hon stoppar en brödbit i halsen på honom. Kvinnan uppger i rättsprotokollet att orsaken var en "långt gången livsleda", något som inte omnämns i trycket eller i de tidningsartiklar som mordet genererade. I skillingtrycken betonas det bestialiska dådet där offret är ett oskyldigt barn och gärningspersonen onaturligt nog är en kvinna, i vissa fall modern själv. Visorna tar fasta på övervåldets oförenlighet med moderskap. Önskan att få dö är ett av de vanligaste mordmotiven i det protestantiska Europa alltsedan 1600-talet till mitten av 1800-talet och anses bero på det starka självmordstabu och att självmord inte kunde förlåtas av Gud och (ångras) i likhet med ett mord. I Sverige avkriminaliserades självmord 1864.

Mord av ekonomiska skäl illustrerar en tredje typ av barnamord: uppsåtlig vanvård till döds eller mord av ett fosterbarn, mest känt som änglamakeri och änglamakerskor. Den historiska bakgrunden kan sökas i de reformer som infördes i slutet av 1800-talet, såsom Gustav III:s barnamordsplakat (1778–1779), som var avsedda att minska andelen barnamord. Barnamordsplakatet stadgade bland annat att en ogift kvinna hade rätt att föda sitt barn på annan plats, att vara anonym, och att hon inte behövde uppge lägersmannens namn. Den önskade samhällseffekten uteblev emellertid och fler barn föddes utanför äktenskapet.

Två visor med namngiven gärningskvinna analyseras, en från 1827 och en från 1849. Den ena skildrar en gärningskvinns förberedelse inför döden, hennes djupaste syndakval till insikt och omvändelse och slutligen glädje över den hägrande saligheten. Dödsfångens avsked berättar om den nåd som enligt religionens förkunnelse finns för var och en. Den andra visan moraliserar också över tidens sedefördärv, har en högstämmd ton och den kritiska udden riktad mot pengafixering. Visans sensmoral är en mer humanitär inställning till "oäkta" barn. Fallet omgärdas av en social förståelseram: exploateringen av fosterbarn och, som visdiktaren såg det, en tilltagande sedesupplösning. På änglamakerskan projicerades de vidare sociala problem som inte ofta dryftades i offentligheten: den utbredda fattigdomen, det oreglerade fosterbarnsväsendet, de ogifta mödrarnas utsatta situation. Vid denna tid var dödsstraffets vara eller inte vara debatterat och genom sitt förhållande av döden bekräftar skillingtrycken dödsstraffets legitimitet, konstaterar författaren.

I motsats till dagens true crimes ger de tidiga skillingtrycken inga konkreta detaljer, psykologiska förklaringar eller spännande återgivning av brottet. 1700-talets visor berättar nästan ingenting om händelsen, utan bara om straffet. De verkliga personödena och de sociala omständigheterna kan endast anas som spår. I visorna skildras ett inre drama: synderskans ånger och bön om sin själs räddning, formulerade från synderskans perspektiv. Visor och prosaberättelser om barnamörderskor ansluter sig till den vidare tendensen i missdådartrycken över tid: från ett andligt präglat narrativ i 1700-talets och det tidiga 1800-talets tryck mot ett sekulärt berättande i flera olika textgenrer och modus.

Vad som berättas och på vilket sätt kan relateras till den rådande synen på brott, skuld och straff och skillingtrycken om brott avspeglar straffrättens utveckling. I takt med att såväl utdömande som verkställande av dödsstraff blev alltmer sällsynt försvinner

också avrättningsvisorna. Rättsväsendet tonade ner syndakonceptet till förmån för en rationellt organiserad fångvård och kyrkan utvecklades mot en mer individualiserad tro. Sekulariseringen kan följas i skillingtrycken där beskrivningen av brottslingen som en syndare avtar. Synen på brottet som en förbrytelse mot Gud får lämna plats för en social förståelseram. Vid sekelskiftet 1900 sker även en förskjutning i innehållet från brottslingen till brottsoffret. Den mördade anges vid namn, inte mördaren, på tryckets titelsida.

Missdådartrycken ansluter sig således efterhand till den offentliga diskursen om brott och straff utifrån ett perspektiv som antogs tilltala samtidens köpekrets. I 1700-talets missdådarvisor har brottslingen själv ordet och ger ett uppbyggligt vittnesmål om syndens konsekvenser – ett ångerfullt subjekt som publiken erbjuds att spegla sig i. Under 1800-talet blir visorna sekulärt moraliserande och skildras i tredje person, och brottslingen framstår som en gåtfull eller ondskefull avvikare, som ”den Andre”. Under 1900-talet träder förbrytaren tillbaka till förmån för brottsoffret och det är mordoffrets tragiska slut, inte förbrytarens straff som är visornas försäljningsargument och ämne.

I det avslutande kapitlet ”Afsked” lyfter Karin Strand några av de många temana som berörs i texten, men jag saknar här en diskussion om vad som utlovas inledningsvis: en belysning av frågor om ”makt, representation och kön”.

Inger Lövkrona, Lund

Märta Ramsten: *De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck*. Svenskt visarkiv/Statens musikverk, Stockholm 2019. 216 s., ill. ISBN 978-91-888957-34-4.

I boken *De osynliga melodierna. Musikvärldar i 1800-talets skillingtryck* studerar Märta

Ramsten ett stort antal skillingtryck med särskilt fokus på deras melodier. Skillingtryck, ”denna enkla lilla trycksak med vistexter”, som definitionen lyder redan på bokens första sida, har en lång historia i Sverige, från slutet av 1500-talet till omkring 1930. Studien är inriktad på skillingtryck från 1800-talet, den period då upplagorna är som störst. Den bygger på ett omfattande material, dels från Kungliga biblioteket (med en samling om ca 15 000 skillingtryck), dels från George Stephens samling i Växjö stiftsbibliotek (2 100 skillingtryck).

Studiens övergripande syfte är att få fram kunskap om en folklig melodirepertoar under en lång tidsperiod, något som dock är förenat med vissa svårigheter. Materialet är sökbart via vistexter och melodiangivelser, men inte via melodierna. Dessutom är det långt ifrån alla skillingtryck som har en melodiangivelse, uppskattningsvis hade endast omkring tio procent av alla skillingtryck under 1800-talet melodiangivelser. När sedan endast en begränsad del av materialet är digitaliserat blir frågor om vilka melodier som användes mest och i vilka sammanhang svåra att besvara. Utifrån stickprov ur olika samlingar och jämförelser mellan olika tryck drar dock Ramsten slutsatsen att skillingtrycken uppvisar ett ständigt inflöde av melodier och en stor repertoarrikedom.

För att närmare belysa denna omfattande repertoar har fyra områden valts ut för närmare studium. I det första kapitlet, ”Melodier i sifferskrift”, presenteras 57 skillingtryck, merparten från samma boktryckeri under perioden 1844–60. Ovanligt nog har dessa tryck en särskild sifferskrift, utifrån vilken man kan spela melodin enstämigt på ett instrument. Samtliga 57 melodier har transkriberats av författaren, få av melodierna är kända i skillingtryckssammanhang sedan tidigare. Genom jämförelser med tidigare forskning kring stora vissamlingar (här nämns särskilt studier av Hanna Enefalk och Jan Ling) drar författaren slutsatsen att melodier från 1700-talet var gångbara fram mot mitten av

1800-talet, men att det efterhand tillkommer många nya melodier, ofta i samband med känslösamma kärleksvisor, väckelsesånger och i några fall också med moderna dansmelodier, företrädesvis polkor.

Det andra kapitlet, ”Soldat- och krigsvisor 1848–65”, redovisar en kategori visor som spreds i samband med de två krig som Danmark förde mot förbundsstaten Tyskland 1848–50 och 1864. Visorna kan tydligt kopplas till konkreta politiska sammanhang, menar författaren. Texterna ger därför en uppfattning om vad som var aktuellt i den samtida politiken och blir exempel på hur skillingtryck kunde användas i propagandasammanhang. Kapitel tre, ”Skillingtrycken och teatern”, lyfter fram teaterns betydelse för musikspridningen. Efter en kortfattad presentation av Stockholms teatrar och dess publik under 1800-talet presenteras ett antal kända sånger och relationen mellan texter och melodier diskuteras.

Studieobjektet i kapitel fyra, ”Nid och satir” är en speciell fras (”timbre”), som förekom i mängder med visor genom tiderna, med texten ”Allt väl – ni förstår mig väl”. De äldsta exemplen är från mitten av 1700-talet i vistexter av Olof von Dalin och Bellman. Under 1800-talet förekommer timbren i många visor i teaterpjäser och skillingtryck, ofta med en satirisk udd. Ramsten framhåller visornas politiska anspelningar och menar att det är en annan typ av texter än man vanligtvis tänker att skillingtryck ska ha.

I ett avslutande kapitel drar författaren generella slutsatser kring skillingtrycken under 1800-talet utifrån delstudierna. Andelen nyare visor är större än tidigare uppteckningar visat. Skillingtryck har också använts i andra sammanhang än man vanligen tror, som i samband med politiska händelser och inom undervisning. Just användningen har knappast uppmärksammats av tidigare forskning, menar Ramsten, men är en viktig del i skillingtryckens historia. Dessutom har skillingtrycken för många människor varit en möjlighet att ta del av kulturella yttringar. Avslutningsvis

framhåller författaren att man kan se melodierna i skillingtrycken som en del av en ”melodibank”, varifrån melodilånen görs. Det sker efter oskrivna regler och en melodi kan leva flera sekler genom att användas på detta sätt. Melodierna måste ses som en del av det ”europeiska musikaliska kulturarvet”, även om en del av dem efter hand kommit att uppfattas som ”folkvisor”.

Boken är välskriven och tydligt disponerad. Utifrån ett omfattande material ges ytterligare kunskap om såväl repertoar som musik användning inom främst 1800-talets svenska musikhistoria. Det är viktigt för vår kunskap om musikkivet under tidigare sekler att också den repertoar som haft en stor spridning i breda folklager får sin plats i historieskrivningen. I ett metodiskt perspektiv är det också intressant med konkreta exempel på hur man kan arbeta med stora material och här framkommer också betydelsen av att material görs tillgängligt digitalt. De inledande melodijämförelserna skulle till exempel inte varit möjliga att genomföra om inte melodiangivelsernas textbörjan varit sökbara i en databas.

De fyra delstudierna redovisar var sin infallsvinkel på det omfattande materialet och belyser därigenom skillingtrycksrepertoaren på ett varierat sätt. Transkriptionerna i det omfattande första kapitlet ger mycket ny kunskap inom området; dels finns en klar koppling mellan texter och melodier, på ett sätt som sällan är möjligt att få för skillingtryck, dels visas att många av skillingtrycksmelodierna också använder sig av nya melodyper som danser och väckelsesånger. Melodiförrådet utvecklas alltså över tid och detta ger kapitlet tydliga exempel på.

Likaså erbjuder det fjärde kapitlets inriktning på en särskild timbre ett mindre vanligt perspektiv genom att följa en detalj i en visa. Det blir ett intressant längdsnitt över en jämförelsevis lång tid och ger exempel på en konkret trädning av en specifik fras. Texternas satiriska karaktär framhålls och författaren menar att de kan ses som en del i samtidens

liberala åsikter. Studierna om propagandavisor och visor på teatern ger bra exempel på användning av visorna och visar också författarens vilja att ge exempel på skillingtryck som breddar förståelsen för inom vilka områden som skillingtryck förekom, men är ändå mer inne på kända områden än de övriga två delstudierna.

Genomgående är studien i huvudsak deskriptiv, med en likartad presentation av de fyra delstudierna. Efter en noggrann beskrivning av visorna med kommentarer följer ett reflekterande avsnitt där slutsatser om repertoaren presenteras. Några direkta problematiseringar görs inte, men i det avslutande kapitlet lyfts flera generella frågor som också blir exempel på möjlig fortsatt forskning. Här är diskussionen kring melodiförråd intressant och ger uppfattningar om förändring av melodimaterialet över tid. Det finns ett stort inflöde av nya visor, vilket utmanar den tidigare utbredda uppfattningen att skillingtryck bara är ”gammal tradition”. Likaså är det viktigt att lyfta fram användningen av visorna, även om den koppling till politiska syften som görs i studien inte underbyggs i någon större omfattning. Intressant är också att frågan om upphovspersoner lyfts, inte bara när det gäller texterna utan också i fråga om melodierna.

Till den deskriptiva ansatsen hör också att själva begreppet ”skillingtryck” i stort tycks tas för givet och egentligen inte diskuteras. Den definition som ges är att det är en enkel ”trycksak med vistexter” (s. 9). Men i studien är det just melodierna till dessa vistexter och relationen mellan text och melodi som står i fokus. Särskilt när det gäller visor som framfördes på teatern blir denna relation mer komplex än i det övriga redovisade materialet. Exempelen från teaterns område visar att vissa texter etableras till vissa melodier, samt att det kan finnas texter med specialskrivna melodier som också sprids som skillingtryck. Till den senare kategorin hör exempelvis två nummer ur Mozarts *Trollflöjten*, som blev populära och vars texter spreds som

skillingtryck (s. 113). Här är det alltså inte fråga om texter med valbar melodi utan visor som från början är komponerade med en viss melodi. Att frågan inte är helt enkel framgår också av författarens slutsats att vissa visor får ”ett slags verkstatus och lämnar skillingtryckens outtalade praxis” (s. 177). En övergripande diskussion kring själva begreppet ”skillingtryck” hade därför varit av vikt att få, gärna i kombination med de redan nämnda iakttagelserna om upphovspersoner. En småsak i sammanhanget är också att tidsperspektivet genomgående i boken domineras av exempel från första hälften av 1800-talet, även om den tidsperiod som anges är hela 1800-talet.

Sammantaget ger boken många intressanta inblickar i en omfattande och vida spridd repertoar. Skillingtrycken kan ses som en ”bruksmusik”, som förekom i många vardagliga sammanhang och var en del av många människors musikmiljö, det förtjänar att uppmärksammas.

Karin Hallgren, Växjö

NOTISER

Bland russ och hållristningar. Sune Ambrosianis dagböcker I:1891. Tanums socken i Bohuslän och Kinnekulle i Västergötland. Med kommentar av Björn Ambrosiani. Paniba HB, Stockholm 2018. 95 s., ill. ISBN 978-91-970011-7-5.

Sune Ambrosiani var intendent vid Nordiska museet och därtill Rigs första redaktör åren 1918–1932. Hans son arkeologen Björn Ambrosiani har påbörjat en utgivning av faderns dagböcker, som finns bevarade för vissa år under decennierna kring sekelskiftet 1900. Föreliggande bok är den första i den planerade serien. Där beskriver Sune, då en 16-årig skolpojke vid Norra Latin i Stockholm, sina upplevelser under ett halvannan månad långt fältarbete i Tanums socken i Bohuslän och under ett besök på Kinnekulle på hemresan. Han fick då följa med sin ingifta farbror arkeologen Emil Ekhoff, som bedrev mångåriga fältarbeten kring Bohusläns fornminnen. Med på expeditionen var även den 22-årige studenten Oscar Almgren, som 1913 skulle bli professor i arkeologi i Uppsala och en av den svenska arkeologins legendariska gestalter.

I dagboken får man följa dessa tre herrars resa till Bohuslän och arbete i Tanums hållristningsrika socken från början av juni till mitten av juli 1891. Man upptäcker och kartlägger rösen och hållristningar och bor under nätterna på ett hotell eller pensionat i Grebbestad. Läsaren får intressanta inblickar i tidens arkeologiska fältarbetsmetoder, vilka också Björn Ambrosiani kommenterar i ett förord. Han beskriver den så kallade avklappningen av hållristningar med hjälp av fuktat läskpap-

per. Sättet att undersöka gravrösen genom att plocka bort stenar för att finna de inre enkla stenkistorna kallar Björn Ambrosiani dock för ”närmast en gravplundring”. Men arbetstakten är hög och strapatserna många.

Sune Ambrosiani skriver livligt och personligt, pojkaktigt och humoristiskt, om vedermodorna, om arbete i ösregn och seglatser i hård sjö. Hans goda humör tycks räcka i alla väder. Ibland uttrycker hans farbror missnöje med honom, något som aldrig går honom till sinnes. ”I dag har jag fått min upptäckelse af farbror – väl förtjänt. Jag är nämligen något för liflig. Jag skall väl försöka blifva kolugn någon gång.” Sune beskriver också med humor det sociala umgänge som herrarna litet motvilligt dras in i på ”Grand Hotell Schmidt” i Grebbestad, samhället var redan då en välkänd badort dit göteborgare gärna sökte sig. Vad man möjligen kunde önska är att Björn Ambrosiani försett boken med litet fler kommentarer, till exempel rörande personerna som förekommer både i Tanum och på Kinnekulle. Det är nog inte alla läsare som inser att den överingenjör André vid patentverket, som sällskapet möter på Kinnekulle och som generöst visar dem runt i terrängen, är den Andrée, som fem år senare skulle leda den tragiskt förolyckade ballongexpeditionen mot Nordpolen. Men kanske kommer ett personregister i den avslutande delen av den planerade dagboksserien.

Denna första del retar aptiten på fortsättningen. Sune Ambrosiani är en utmärkt berättare. Den tunna med vackra boken är en liten pärla i sin genre, både som arkeologihistoria och som kulturhistoria.

Mats Hellspong, Stockholm

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debattinlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället*. I: Gerholm, Lena (red.): *Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1*.

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

65 TILLSAMMANS FRÅN VAGGAN TILL GRAVEN

Martin Dackling

83 LEVD RELIGION PÅ BONDENS VÄGG

Sebastian Selvén

106 NYA AVHANDLINGAR

Andréa Wiszmege CELLS IN CULTURE, CELLS IN SUSPENSE *anmäld. av Eddy Nehls*

109 RECENSIONER

Ingrid Martins Holmberg, Katarina Saltzman, Sarah Andersson ATT GE PLATS

rec. av Anders Burman

Christer Eldh och Fredrik Nilsson (red.) FIKA, HYGGE AND HOSPITALITY

rec. av Helene Brembeck

Jonas Frykman & Orvar Löfgren DEN KULTIVERADE MÄNNISKAN *rec. av Mats Lindqvist*

Allan Gunnarsson, Katarina Saltzman & Carina Sjöholm ETT EGET UTOMHUS

rec. av Maria Flinck

Gunnar Broberg MANNEN SOM ORDNADE NATUREN *rec. av Ingvar Svanberg*

Karin Strand EN BOTFÄRDIG SYNDERSKAS SVANESÅNG *rec. av Inger Lövkrona*

Märta Ramsten DE OSYNLIGA MELODIERNA *rec. av Karin Hallgren*

128 NOTISER

Björn Ambrosiani BLAND RUSS OCH HÄLLRISTNINGAR